ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
Факультет історії і міжнародних відносин
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота на тему:

на тему: **Побут та дозвілля селянства у повоєнні роки (1944-1954рр.): використання результатів в освітньому процесі**

Здобувача ступеня «магістр» групи 2МАІЗ

Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка

Спеціальності: 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітня програма: Середня освіта. Історія та громадянська освіта

Олексюка Максима Сергійовича

Науковий керівник:

Кандидат історичних наук, доцент

Косаківський Віктор Афанасійович

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії

_____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії

_____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2025 рік

ЗМІСТ

Вступ…….....3

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....7

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми…….....7

1.2. Джерельна база дослідження…….....12

1.3. Методологія дослідження……..……14

Розділ 2. Соціальне становище селянства в Центральній Україні……17

2.1 Політика радянської влади по відношенню до селянства України в перше післявоєнне десятиріччя…….17

2.2 Відбудова післявоєнного українського села……...23

2.3 Становище селянства під час політики укрупнення. Особливості колективізації сільського господарства……..26

Розділ 3. Повсякденне життя селянства 41

3.1.Сільський соціум в повсякденності.....41

3.2.Релігійні особливості.....50

Розділ 4. Культурно-освітня сфера колгоспного селянства в повоєнні роки.....55

4.1.Особливості розвитку культурного життя.....55

4.2.Освітня сфера в повоєнному селі.....58

4.3.Матеріальні здобутки культурного життя……63

Розділ 5.Педагогічна складова……..69

5.1.Методологічні рекомендації при викладанні уроку……69

5.2.План-проспект уроку для учнів 11 класу на уроці історії України……72

Висновки……..78

Список використаних джерел та літератури…..……..82

ВСТУП

Актуальність теми. Проголошення незалежності України зумовило необхідність нового осмислення української історії, зокрема тих її аспектів, які стосуються повсякденного життя людини. Сучасні гуманітарні студії дедалі активніше звертають увагу на історію повсякденності як важливий напрям досліджень, що дозволяє реконструювати реальні практики життя, культурні коди та соціальні моделі поведінки. Вивчення побуту і дозвілля селянства в минулому є одним із ключових шляхів до формування глибокого уявлення про життєвий світ українського суспільства, його традиції, адаптивні механізми та трансформації. Особливої ваги ця тема набуває у контексті повоєнних десятиліть, коли сільські громади переживали значні зміни, спричинені відбудовою країни, політикою радянської влади та необхідністю організації життя у складних матеріальних умовах. Дослідження повоєнного побуту й дозвілля селянства дозволяє уникнути ідеологізованих уявлень про радянську село та відтворити реальну картину функціонування родини, громади, культурних практик і форм відпочинку у післявоєнні роки.

Відновлення радянської влади в західних областях України після їх звільнення від нацистської окупації призвело до запровадження адміністративно-командної моделі управління, яка прагнула уніфікувати всі сфери життя суспільства, зокрема й повсякденний уклад селян. Саме на селі найбільш виразно проявлялися регіональні традиції побуту, звичаї, форми дозвілля, що нерідко суперечили радянським уявленням про «нову соціалістичну людину». Тому влада намагалася впливати не лише на виробничі процеси, а й на приватний простір — через клуби, хати-читальні, мережу культурно-освітніх установ, регламентацію свят, контроль над громадськими зібраннями. Водночас ці зміни нашаровувалися на глибоку матеріальну кризу, спричинену війною, що визначало побут селянства: брак житла, речей, одягу, продуктів, обмежені можливості для культурного відпочинку та збереження традиційних форм дозвілля.

Для багатьох селян повоєнний побут став сферою щоденної боротьби за виживання, але водночас — простором збереження локальних традицій, взаємодопомоги та життєвих практик, що формували стійкість сільських громад. Дослідження побуту та дозвілля дозволяє зрозуміти, як селянські родини адаптувалися до змін, поєднували традиційні форми життєустрою з новими вимогами часу, створювали власні моделі культурного життя у складних умовах.

В умовах незалежної України зростає потреба у неупередженому та комплексному аналізі історії повсякденності селянства. Це сприяє подоланню радянських міфів і створенню науково обґрунтованої картини життя українського села у різні історичні періоди, зокрема в повоєнні роки. Тема дослідження є важливою також у контексті сучасних трансформацій сільського життя, адже дає змогу простежити тривалі культурні традиції та зміни, що мали довгострокові наслідки.

Мета і завдання дослідження полягають у тому, щоб об’єктивно дослідити причини, характер і специфіку побуту та дозвілля селянства центральних областей України у повоєнні роки в умовах радянської політичної системи.

У відповідності до **мети** у дослідженні поставлено такі **завдання**:

визначити ступінь наукової розробки обраної проблематики та окреслити основні напрями її подальшого вивчення;

проаналізувати житлові умови та побутове забезпечення сільського населення у 1944–1954 рр.;

висвітлити політику радянської влади щодо організації дозвілля, культурно-освітньої роботи та контролю над приватним життям селян;

охарактеризувати традиційні та нові форми дозвілля селянства у період повоєнної відбудови;

Розробити план-проспект уроку для учнів 11-го класу.

Об’єктом дослідження виступає побут і дозвілля селянства у повоєнний період, зокрема трансформації повсякденного життя під впливом державної політики.

Предметом дослідження є форми організації побуту та дозвілля селян, умови їх формування, взаємодія традиційних практик із радянською культурною політикою.

Методологічну основу дипломної роботи становлять принципи історизму, науковості та об’єктивності, що забезпечують достовірність історичного аналізу. У роботі застосовано проблемно-хронологічний метод, методи історичних паралелей і порівняльний метод, статистико-аналітичний метод, а також методи класифікації, типологізації та конкретних соціально-історичних досліджень. Сукупність цих методів дала змогу комплексно дослідити особливості повсякденного життя селян у перше повоєнне десятиліття.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УРСР

Хронологічні межі — 1944–1954 роки, період активної відбудови та трансформації селянського побуту.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дипломного дослідження були представлені на ІІІ Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Регіональні студії Української історії» 10 квітня 2025 року та Науково-практичній конференції «Міждисциплінарні дослідження: гуманітарні та природничі науки» Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара 29 листопада 2025 року.

Публікації.

1. Олексюк М. Освітнє становище в повоєнному селі на Поділлі у повоєнні роки // Регіональні студії Української історії. Всеукраїнська науково-практична студентська конференція. Вінниця, 2025. С. 204-208

2.Олексюк М. Релігійне становище в повоєнному селі 1944-1954 рр. // Міждисциплінарні дослідження: гуманітарні та природничі науки. Дніпро. 2025.

Наукова новизна роботи полягає у спробі комплексного аналізу побуту і дозвілля селянства повоєнного періоду, критичному осмисленні впливу радянської політики на приватний простір селянської родини, а також у розкритті малодосліджених аспектів повсякденної культури українського села. Новизна полягає й у тому, що зроблено спробу відтворення моделей повоєнної життєдіяльності селян на основі різних типів історичних джерел.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання результатів дослідження у навчальному процесі, підготовці лекцій з історії України XX століття, історії повсякденності та історії українського селянства; у розробці спецкурсів, присвячених культурному та соціальному життю населення радянського періоду; а також у подальших узагальнюючих дослідженнях з історії повсякденності та антропології радянської доби.

Структура роботи складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми

Історіографію з обраної теми умовно можна поділити на два великі періоди: радянський (середина 1940-х рр. - 1991 р.) і сучасний (1991 - початок XXI ст.).

Перший період характеризується насамперед накопиченням первинних матеріалів, головним чином про трудові досягнення колгоспного села, передовиків виробництва та керівну роль партійних структур у відбудові сільського господарства. Варто наголосити, що переважна більшість публікацій мала пропагандистський характер та політичну загостреність. Відповідно, фактичний матеріал підбирався тенденційно, а інформація часом умисно фальсифікувалась. Найбільше такого матеріалу міститься, як правило, у періодичних виданнях.

Разом з тим монографія С. Радомського[64] і нині становить певний дослідницький інтерес. Зазначимо, що висвітлення життя села у працях радянського періоду відбувалося винятково крізь призму виконання показників народногосподарських планів відбудови та не відтворювало всіх соціально-економічних процесів, що відбувалися, а висновки не відповідали реальному стану справ у сільському господарстві й оминали питання соціальних процесів на селі. Зміна політичної кон'юнктури після XX з'їзду КПРС, визнання невдач відбудови у сільському господарстві, значного відставання його від потреб часу хоч і викликали певні новації у висвітленні аграрної історії, але концептуальні засади залишалися без зміни.

Незважаючи на моноконцептуальність, вони становлять значний науковий інтерес і для сучасних дослідників, насамперед через накопичення та систематизацію значного масиву фактичного і статистичного матеріалу.

У більшості цих праць акцентується увага на великих матеріальних втратах, що їх зазнала від війни економіка України, у тому числі її сільське господарство. Так, автори «Історії Української РСР» наголошують, що «за роки війни зменшилися посівні площі й поголів'я тваринництва, знизилась

урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби». У згаданих колективних працях в основному зосереджується увага на освоєнні посівних площ, відбудові підприємств тракторобудування, а ще більше на відновленні діяльності машинно-тракторних станцій (МТС) та інших складових процесу відновлення матеріально-технічної бази сільського господарства. Статистика про перевищення в 1950 р. тракторного парку на 13% проти показників 1940 р. виглядає як незаперечний позитив та досягнення у відбудові. Водночас здійснений аналіз діяльності МТС свідчить, що від моменту свого створення у 1928 р. і до ліквідації у 1958 р. вони були виключно державними структурами і виконували роль реквізиторів продукції сільського господарства. Вивчення структури видатків у колгоспах дає змогу стверджувати, що натуроплата робіт МТС разом з обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції становила левову частку затрат колгоспів.

У «Історії селянства Української РСР» [30] наголошується також на проведеному організаційно-господарському зміцненні колгоспів після війни, особливо на усуненні порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах, визначених у постанові Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. Головна увага при її реалізації приділялася поверненню до колгоспного фонду земельних надлишків, що були у користуванні селян. Розширені під час війни земельні площі робили індивідуальні селянські господарства менш залежними від колгоспів та заробітків у них. Зібраний урожай забезпечував селянську родину продуктами харчування і фінансовими надходженнями завдяки базарній торгівлі. Влада не могла погодитися зі зміною статусу присадибного господарства з підсобного на головне джерело прибутків селянської родини. Але цілком зрозуміло, що висвітлення цих процесів у радянській історіографії відбувалось винятково з точки зору державних інтересів, а не селянських. У названих колективних працях лише побіжно згадуються посуха і неврожай 1946 р. і зовсім нічого не говориться про тотальну хлібозаготівельну кампанію та подальший голод.

Натомість широко популяризується стахановський рух на селі, показові індивідуальні та бригадні досягнення працівників сільського господарства, моральна стимуляція їхньої праці – державні нагороди орденами та медалями. .

Новий етап у історіографії пов'язаний зі здобуттям Україною незалежності. Це відкрило можливість по-новому підійти до вивчення становища сільського господарства та населення сіл України післявоєнної доби. Для широкого кола дослідників стали доступними раніше засекречені матеріали діяльності органів влади. Було започатковано ряд нових напрямків досліджень соціальної історії. Стали можливими об'єктивні, справді наукові дослідження. Змістилися їхні акценти в бік гуманізації. Об'єктом наукових інтересів істориків стають соціальні, побутові та ментальні проблеми селян, як це висвітлюється в «Історії українського селянства»[30]

Історіографія проблеми повоєнного розвитку українського села вирізняється значною різноманітністю праць, що охоплюють як офіційні радянські синтези, так і сучасні наукові дослідження, присвячені соціальній історії, повсякденню, релігійній політиці та трансформаціям аграрного сектору. У другій половині XX століття основними джерелами для реконструкції подій залишалися офіційні збірники документів і колективні видання, які відображали партійну лінію та ідеологічні настанови часу. Такі видання містили статистичні довідки, постанови, партійні директиви та інші матеріали, що висвітлювали переважно економічні, виробничі та організаційно-політичні аспекти життя на селі. Водночас вони були обмежені у плані об'єктивності, оскільки значна частина матеріалів піддавалася цензурі, мала пропагандистський характер і не відображала реальних соціальних та культурних процесів.

Подальший розвиток історичної науки, особливо з 1990-х років, сприяв появі нових концептуальних підходів до вивчення післявоєнного періоду. Значну роль у цьому відіграли фундаментальні монографії, присвячені розвитку українського суспільства в умовах радянської трансформації.

Важливий внесок зробили узагальнюючі праці В. Барана[7] та В.Даниленка[8],[9] у яких повоєнний період розглядається як час системної модернізації, що поєднувала елементи економічного зростання з авторитарним контролем і жорсткою ідеологізацією суспільного життя. Їхні дослідження ґрунтуються на широкому колі джерел, включно з партійними архівами, статистичними звітами й матеріалами місцевих адміністрацій, що дозволяє комплексно розглядати як державну політику, так і соціальні наслідки змін у структурі аграрної сфери.

Помітно зріс інтерес до соціальної історії та історії повсякденності, який забезпечив появу праць, що відходять від традиційних схем «виробничих успіхів» і зосереджуються на життєвому досвіді пересічних людей. У цьому контексті важливими є дослідження І. Романюка, які присвячені соціально-побутовому розвитку українського села у 1950-ті — на початку 1960-х років[69]. Автор, спираючись на матеріали місцевих архівів, періодику, демографічну статистику та окремі усні свідчення, відтворює картину життя селянства, особливості його зайнятості, побуту, участі у відбудові та модернізаційних процесах. Ці праці суттєво доповнюють загальноісторичний наратив, вносячи у нього мікроісторичний вимір та акцентуючи на регіональних особливостях.

Важливий пласт історіографії становлять дослідження релігійного життя в українському селі, яке зазнало потужного тиску з боку держави. Значний внесок у цю тематику зробив В. Войналович[15], чиї монографії присвячені політиці радянської влади щодо релігії та церкви. На основі великого масиву архівних документів автор демонструє механізми боротьби з релігійністю, кампанії закриття храмів, діяльність уповноважених Ради у справах релігій та реакцію сільських громад на державне втручання у духовну сферу. Додатково проблема релігійного життя висвітлюється в статтях П.Бондарчука,[12] І. Меркатуна[47] та інших дослідників, які аналізують прояви традиційної релігійності, адаптаційні практики вірян та особливості релігійної політики в окремих областях України. Ці праці

допомагають збагнути, яким чином репресивні заходи впливали на моральні та культурні основи сільських спільнот.

Значну роль у формуванні сучасного бачення повоєнних процесів відіграють дисертаційні дослідження, що відзначаються ґрунтовною архівною базою та застосуванням міждисциплінарних методів. Серед таких робіт варто виокремити дисертації, присвячені історії побуту, культурного життя та соціальної інфраструктури. Вони містять матеріали з місцевих архівів, які раніше не були введені до наукового обігу, що робить їх важливими джерелами для регіональних студій.

У сучасній історіографії чітко спостерігається тенденція до регіоналізації досліджень. Дедалі більше уваги приділяється вивченню розвитку певних областей чи районів, що дозволяє конкретизувати загальнонаціональні процеси. Наприклад, роботи, присвячені Буковині, Поділлю, Наддніпрянщині або Південній Україні, демонструють, що не всі регіони проходили однаковий шлях відбудови та модернізації. У деяких областях особливо гостро проявлялися проблеми продовольчого забезпечення, тоді як в інших на перший план виходили питання релігійного життя або побутових трансформацій. Подібна регіональна «мозаїка» дає змогу краще зрозуміти різноманітність шляхів розвитку українського села, уникнути узагальнень та надмірних схем.

На окрему увагу заслуговують праці, що досліджують соціально-культурні процеси — освіту, дозвілля, побутові практики, стан культури. Хоча такі теми тривалий час перебували поза увагою радянської історіографії, сьогодні вони дедалі активніше розробляються. Статті, присвячені розвитку освіти в сільській місцевості, культурно-просвітницькій діяльності, роботі клубів, бібліотек і шкіл, висвітлюють важливий аспект модернізаційних процесів, який безпосередньо впливав на формування нового типу соціальної поведінки.

У працях загального характеру, які вносять концептуальні зміни у висвітлення історії українського селянства, зазначається, що «селянство, як і

раніше, залишалось найбільш ущемленою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки» .

Проблематика вивчення побуту та дозвілля населення в українській історіографії сформувалась на перетині соціальної, культурної та антропологічної історії. Дослідники приділяють увагу зміні матеріальних умов життя, трансформації щоденних практик, побутовій культурі різних соціальних груп, а також формуванню нових моделей організації дозвілля у міському та сільському середовищі.

Таким чином, історіографія повоєнного розвитку українського села включає кілька основних груп праць: офіційні радянські видання, що забезпечують документальну базу; сучасні узагальнюючі монографії, які переосмислюють цей період у контексті соціальних та системних змін; регіональні й тематичні дослідження, що зосереджуються на окремих аспектах повсякденного та культурного життя; дисертації, які вводять у науковий обіг нові архівні матеріали. Усі ці праці в комплексі створюють цілісну наукову картину повоєнної трансформації українського села, але водночас показують складність і неоднозначність цього процесу. Наукові дискусії тривають, а подальший розвиток досліджень вимагає глибшого поєднання загальноісторичного аналізу з мікрорівневими студіями, активного використання усної історії, розширення джерельної бази та критичного переосмислення спадщини радянської історіографії.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження становить комплекс різнотипних матеріалів, що відображають соціально-економічні, культурні та політичні процеси в українському селі у 1944–1954 рр. Основу становлять наукові праці, публікації у періодичних виданнях, мемуарно-документальні матеріали, а також офіційні документи радянських органів влади. Їх

залучення дало змогу всебічно висвітлити проблему побуту та дозвілля сільського населення в повоєнні роки, виявити особливості державної політики, простежити повсякденні практики селян та механізми адаптації громади до умов післявоєнної відбудови.

При опрацюванні наукових праць і періодики особлива увага приділялася інформації, що розкриває соціальне становище сільського населення, масштаби повоєнних руйнувань і труднощів відбудовчого періоду, ставлення влади до селянства та специфіку її політики щодо села. Значну увагу зосереджено на питаннях адміністративно-територіальних трансформацій, зокрема політики укрупнення колгоспів, а також особливостей реалізації партійно-державного курсу в центральноукраїнських регіонах. Окремо аналізувалися публікації, що висвітлюють виконання рішень центральних партійних і державних органів у сфері соціально-економічного, господарського та культурного розвитку села, динаміку впровадження реформ і реакції населення на нові управлінські моделі.

З-поміж опублікованих джерел важливе місце посідають статистичні збірники, які містять об’єктивні відомості про чисельність населення, стан житлового фонду, забезпечення матеріальними ресурсами, рівень виробництва й трудові показники колгоспів. Статистичні дані дозволили співставити офіційні показники з реальними умовами життя селян, простежити тенденції розвитку побуту, динаміку змін у соціальній структурі та доступ до культурно-освітніх послуг.

Вагомою групою джерел є нормативно-правові акти — закони, постанови, укази, ухвали з’їздів і нарад, циркуляри та інструктивні листи. Ця група документів відображає державну політику у сфері організації побуту, дозвілля та культурно-освітньої роботи в селі. Через їх аналіз вдалося визначити пріоритети радянського керівництва: ідеологічний вплив на сільське населення, контроль над формами відпочинку, регламентацію діяльності клубів, бібліотек і хат-читалень, а також механізми розподілу ресурсів і контролю за трудовою дисципліною. Нормативні акти дають

можливість реконструювати офіційний образ «нового селянина», який влада прагнула сформувати в післявоєнні роки.

Великою цінністю для дослідження є мемуари та спогади учасників і свідків повоєнного життя. Вони становлять окрему групу джерел, що дозволяють наблизитися до емоційного, людського виміру історії, відтворити щоденні практики селян, їхнє ставлення до праці, побутових труднощів, культурних ініціатив та заходів влади. Мемуаристика дає можливість з'ясувати, як селяни сприймали офіційні форми дозвілля, у яких формах зберігалися традиційні обряди, яким був характер молодіжного спілкування, роль сімейних традицій і неформальних практик відпочинку. Саме завдяки особистим свідченням вдалося глибше осмислити соціально-психологічні аспекти життя села та протиріччя між офіційним дискурсом і реальним досвідом селян.

Отже, сукупність залучених джерел — від офіційних документів до мемуарно-особистісних свідчень — забезпечує комплексний, багатовимірний аналіз досліджуваної проблеми. Їх узгоджене використання дозволяє повністю виконати поставлені завдання, реконструювати умови повоєнного життя селянства, виявити особливості радянської культурної та соціальної політики на селі, а також сформулювати обґрунтовані наукові узагальнення та висновки.

1.3.Методологічна основа дослідження

Визначено, що методологічну основу магістерської роботи становить сукупність загальнонаукових принципів і методів пізнання, використання яких спрямоване на об'єктивне, всебічне та науково виважене висвітлення подій, фактів і явищ. Передусім ідеться про принципи об'єктивності, системності, історизму та плюралізму, які передбачають відмову від оціночних суджень, спирання на перевірений фактичний матеріал і врахування різних дослідницьких позицій. Застосування цих принципів дозволило автору уникнути спрощених тлумачень і забезпечити максимально нейтральний підхід до інтерпретації соціально-економічних та культурних

процесів повоєнного періоду. У межах дослідження також використано напрацювання провідних українських і зарубіжних учених, що досліджували соціальне становище селянства після Другої світової війни, трансформацію традиційного побуту, політику радянізації сільського середовища та особливості повсякденності населення.

Застосування загальних методологічних принципів зумовило добір відповідного методологічного інструментарію. Поряд із використанням у роботі загальнонаукових методів індукції та дедукції, які забезпечили можливість послідовного узагальнення емпіричного матеріалу та формування логічних висновків, провідне місце займають спеціально-історичні методи. Зокрема, метод соціально-структурного аналізу дав змогу дослідити становище селянства крізь призму соціальних груп, форм власності, демографічної динаміки та змін у повсякденних практиках. Психологічний метод дозволив частково реконструювати мотиваційні установки та поведінкові стратегії мешканців села в умовах повоєнної відбудови, зокрема їхнє ставлення до праці, побутових інновацій, державної політики й нових форм дозвілля.

Порівняльно-історичний метод став важливим інструментом для зіставлення регіональних особливостей, виявлення спільних і відмінних рис у способі життя селян різних областей України, встановлення загальнонаціональних тенденцій та локальних винятків. Його застосування дозволило простежити, як зміна економічних, культурних та адміністративних умов впливала на побут та дозвіллєву сферу населення.

Історико-типологічний метод надав можливість класифікувати форми побутових і дозвіллєвих практик, виділяти їхні сталі та змінні компоненти. Завдяки йому у роботі окреслено певні типи поведінкових моделей, що існували в сільському середовищі у 1940–1980-х роках, та визначено чинники, які сприяли їх еволюції. Історико-системний метод, своєю чергою, дозволив розглядати побут і дозвілля не як окремі явища, а як взаємопов’язані елементи ширшої соціальної системи, що функціонувала в

умовах радянської державної політики, ідеологічного контролю та економічних обмежень.

Значне місце в структурі дослідження посів ретроспективний метод, застосування якого дало можливість відтворити послідовність трансформацій у повсякденному житті селянства, з’ясувати витоки та розвиток окремих традицій, а також простежити, як радянська модернізація впливала на збереження або зникнення елементів традиційної культури. У поєднанні з методом критичного аналізу джерел це забезпечило не тільки реконструкцію минулого, а й оцінку достовірності фактів, виявлення ідеологічних нашарувань та суперечностей у наявних даних.

Таким чином, поєднання загальнонаукових принципів і комплексу спеціально-історичних методів дозволило забезпечити цілісність, глибину й наукову коректність дослідження, уникнути однобокості у висвітленні проблеми та розкрити складну структуру повсякденного життя і дозвіллєвих практик селянства у повоєнний період.

Розділ 2. Соціальне становище селянства в центральній Україні

2.1 Політика радянської влади по відношенню до селянства України в перше післявоєнне десятиріччя.

Повоєнне радянське село чекало на суттєві зміни в житті. Селяни які служили в радянській армії та побували в Європі , бачили як живуть селяни там і порівнювали їхнє життя з своїм. [88,с.23].Вони мали надію, що повернувшись з війни їхнє життя зміниться на краще, але надіям так і не судилося справдитися. Після війни радянські люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідування, гоніння за будь який непослух чи невиконання розпоряджень та рішень. [33,с 392]

Сільське господарство України , постійно перебувало, в жалюгідному стані. Колгоспників постійно переслідував страх за невиконання планів хлібозаготівель. Репресії за невиконання планів не припинялися в період голоду 1946-1947рр. [61,с 210]

Психологічний стан і настрої селян були тривожними, їм треба було тільки вижити. Найбільш гостра проблема для селянства була продовольча криза, відсутність житла, нестача одягу, взуття. [43,с.120]

Життя селян визначалося невдоволенням через фактично кріпацьку залежність від колгоспу. В сільській місцевості громадяни паспортів не отримували і облік населення вівся за поселенськими списками. [8,с.82].Кожен селянин був позбавлений права мешкати десь поза межами села, вільно пересуватися, якщо відвідував своїх рідних поза селом, міг там проживати без прописки «терміном не більше 5 діб». Самовільне залишення села жорстоко каралося. Соціальне самопочуття сільської молоді особливо вражав такий стан речей. [62,с.300]

Правове становище селянства колгоспі формувало у них відчуття вигнанців у рідній країні. Життя під психологічним пресом належило батькам та їхнім дітям. [72, с.111] Погіршення сільського життя після війни призвело до масових втеч з села, їх не могли зупинити не які паспортні

обмеження. У зв'язку з цим урядові чиновники пропонували посилити репресії до втікачів з села. [86,с 16]

«Міністерство сільського господарства звернулося до уряду і ЦК КП(б) з проектом постанови про неприпустимість самовільного залишення селянами колгоспів і повернення втікачів.» [86,с. 18]

Важким було матеріально - побутове повсякденне життя селян радянської України. В колгоспах оплата праці була дуже низькою. [62,с. 80]

Робота в колгоспі давала українському селянинові 5% грошових доходів, 35% зернових, 1% м'яса і сала, 0.5% молочної продукції. За символічну, символічну планку- трудодень- селянин змушений був важко працювати протягом усього життя. [27, с. 3] Низький рівень оплати праці в колгоспах змушував селян значну частину свого часу приділяв особистому господарству, воно було основним годувальником. [80, с. 20] Кожен двір наділявся ділянкою землі розміри, якої були різні від 0.25 до 1 га. Кожен селянський двір обкладався податком у формі обов'язкових поставок зерна, м'яса, молока, яєць , картоплі та інших продуктів.

Недоїмка за поставки, не списувалася, а переходили на наступний рік, нерідко суди накладали на них штрафи, чи описували селянське майно на користь держави. Обкладання податком кожного дерева, кожного куща на присадибній ділянці колгоспника часто змушувало його вирубати дерева та кущі.[33,с 394].

Особливістю законів 1952 р. було, те що до сплати податку зараховувалося доходи колгоспників, отримані за трудові в колгоспі грошової і натуральної форми. [60,с 20] Закон про сільськогосподарський податок 1952р. скасовував пільги для господарств сільських вчителів, лікарів, агрономів та інших спеціалістів.

У доповіді М. Хрущова на XX з'їзді партії наводилися факти, які свідчили про те, що у Сталіна був план ще більше посилити податковий тягар на селянство та колгоспи. [86,с 8]

Він вимагав підвищити ще податок на колгоспи та колгоспників на 40 млрд. карбованців. Такий тягар колгоспники просто не витримали.

Селянські господарства змушені були сплачувати і грошові податки. В 1940р. податок складав 112 крб, то в 1951р.- 523 крб. Податки виросли в 5 разів, землі та худоба у селян в особливому користуванні зменшилася. [59 ,с 100] Для селян практично недоступною була велика кількість промислових товарів. Доходи колгоспників ніяк не співвідносилося с цінами. В 1947 році коли скасували карткову систему та відбулася грошова реформа розпочалася зниженням цін на промислові та продовольчі товари. [59,с 70].

До 1954 року воно проводилося щорічно. Матеріально- побутова повсякденність селянського життя не давала оптимізму. У повоєнний період відновлювалася система управління селом, але селянство розглядало цю систему як ворожу для свого існування [56,с 85].

Зростання прибутків колгоспів гальмувалося також низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію. У середньому грошові прибутки колгоспів України в 1945 р. становили лише 56,5% від рівня 1940 р. Усе це зменшувало відсоток відрахування коштів на оплату трудодня під час розподілу прибутків колгоспників. Оплата праці колгоспника в центральних областях України не відрізнялася від загальноукраїнського рівня й була нижчою, ніж до війни.

Так, у 1944 р. середня оплата трудодня на Київщині становила 1,1 кг зерна і 0,72 крб. грошима, а частина колгоспів зовсім не здійснювала грошової або натуральної оплати праці колгоспників. Питома вага прибутків за працю у колгоспі в сім'ї колгоспника становила загалом не більше 20,3% грошових доходів і 37,7% доходу зернових. Це підривало матеріальну зацікавленість колгоспників у результаті своєї праці в колгоспі [80, с.114].

Життєвий рівень населення погіршувався. Це обумовлювалось уповільненим розвитком легкої та харчової промисловості. Разом з цим були низькі зарплати порівняно з національним доходом. Політика радянського керівництва в повоєнний період була досить розбіжною. З одної сторони

збільшення 8 - годинного робочого дня, скасування понадурочної роботи, оновлено чергові та додаткові відпустки, а з іншого - в 1946 році було прийнято декілька постанов, які збільшували рази норми відробітку. Офіційна влада, яка прикривалась під гаслом «боротьби з порушенням колгоспного статусу», забирала в селян землю, змушувала продавати державі худобу та стягувала великі грошові та натуральні податки. В 1940-1950-ті роки відбувається посилення тиску на село [7, с. 497].

Незважаючи на це продовольча проблема залишалась гострою. Лише в грудні 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про відміну карток на продовольчі та промислові товари та перехід до продажу у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Водночас із скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті ліквідацію наслідків війни у фінансово - грошовій сфері та упорядкування всієї фінансової системи. Ці урядові дії мали неоднозначні наслідки. Скасування карткової системи було позитивним явищем, це свідчило про певну стабілізацію народного господарства.

Проте після 1947 р. підвищена заробітна плата більшої частини населення, суттєво відставала від нових державних цін. Внаслідок цього склалася ситуація: повоєнні прилавки ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було [7, с.496].

Хочеться зазначити, що в 1944-х роках ринкові ціни зросли, купівельна спроможність карбованця падала, а тому продавати товари було невигідно. В зв’язку з такою ситуацією, колгоспники віддавали належне продуктообміну.

Труднощі викликали побутове обслуговування селянства, яке в умовах війни було згорнуто. Проблема побутового обслуговування значною мірою залежала від відновлення роботи промислових комбінатів системи Наркомату місцевої промисловості УРСР та підприємств і майстерень промислової та інвалідської кооперації. На кінець 1945-х років у Київській області діяли 50 промислових комбінатів із 378 майстернями та цехами, у

першій половині 1946 р. у Дніпропетровській області – відповідно 40 із 346, у Кіровоградській – 30 із 261, у Полтавській – 30 промислових комбінатів із 314 майстернями та цехами [80, с.115.]

На рівень населення суттєво вплинула грошова реформа. Вона боляче вдарила по селянству. Селяни, які зберігали гроші, повинні були здійснювати обмін у розрахунку 1:10. Вони повинні були платити сільськогосподарський податок, але окрім нього, колгоспний двір щорічно виплачував платежі з самообкладання, податок на неодружених і малосімейних. У багатьох колгоспах платежі набагато перевищували грошову частину прибутків сімей колгоспників від громадського господарства [80, с. 116].

Найбільшою бідою для сільського господарства, було те, що воно вважалось «самодостатнім» і в повоєнні роки майже не фінансувалось. Держава вимагала від селян все що могла. Не було навіть придатних до роботи знарядь праці, тракторів, комбайнів. Було занедбано багато земельних площ за період окупації.

Такий стан вважався безправним, приниженим. Сільське населення було позбавленне свободи пересування, оскільки не мало паспортів й пенсійного забезпечення. Не маючи ніякого прибутку з колгоспної праці, вони жили зі свого присадибного господарства. Через такі умови селяни прагнули уникати роботи в колгоспі. Таким чином, влада підвищила податок на присадибний клапоть землі. У результаті невигідно було вирощувати городину й утримувати худобу. Щоб не платити податок люди вирубували плодові дерева [35, с.39].

Після повернення з армії, кількість працездатних зросла до 5,6 млн, але не досягла довоєнного рівня. У колгоспі здебільшого працювали жінки. Але водночас спостерігалося і зменшення населення Це відбувалось через смертність від мінування багатьох об’єктів під час війни, у результаті бойових операцій, під час голоду 1946-1947 рр., а також через примусове переміщення репатрійованих за межі УРСР для підсилення промислового виробництва, репресії, депортації [22, с. 21].

Незмінною рисою повоєнного період була постійна потреба в трудових ресурсах. Через недостатню кількість працюючих, влада залучала некваліфікованих робітників. Приведем цитату з збірника «Голод 1946-1947 років на Полтавщинні», яка чітко характеризує про особливості використання трудових ресурсів 1943-1946-х років: «У листопаді 1943 р. Полтавщина направила на відбудову шахт Донбасу 10 тис. юнаків та дівчат. Упродовж 1945-1946-х рр. на вугільні шахти виїхало 6200 полтавців, у школи ФЗН, які готували кадри шахтарів, було надіслано 20800 юнаків. Крім того до західних областей України в перші повоєнні роки було направлено на роботу 6588 працівників…» [22, с.21].

Великими зусиллями, село продовжувало виконувати плани хлібозаготівель, норми яких були економічно необгрунтовані. В 1946 році в Україні було прийнято більше десяти постанов хлібозаготівель. В державі затримка хліба вважалась злочином. Адміністративні і судові заходи стали нормою життя. 58 стаття карного кодексу України широко використовувалась, під неї можна було підвести будь-який злочин: від «саботажу» хлібозаготівель до «злочинного» збирання в полі колосків людьми, які пухли від голоду. Навесні 1946 р. у ряді районів України почалися серйозні продовольчі ускладнення, насувався голод [80, с.116].

27 квітня 1945 р. ЦККП(б)У і РНС УРСР прийняло постанову « Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі».

Розв’язання житлової проблеми покладався на самих колгоспників. [13,с.6]

На сільське будівництво було передбачено мізерні кошти. «П’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950рр. Не сприяло розгортанню житлового будівництва на селі[19, с. 10].

Місцева будівельна індустрія була малопотужною і напівкустарною. В зв'язку з гострою нестачею будівельних матеріалів, коштів, кваліфікованої робочої сили колгоспники самотужки зводили оселі, без державної допомоги.

В селі міцно залишалася традиція взаємодопомоги, тому на допомогу приходили односельчани, родичs.

Протягом 1946-1950 рр. в українському селі було побудовано 650.6 тисяч хат ,але планували 1.2 млн. [24, с. 68]/Нове сільське приміщення не відрізняється новими характеристиками , з довоєнними часами, звичайна однокімнатна мазанка, дахи під соломою або очеретом , маленькими віконцями та глиняною долівкою. [25,с 170].Багато селян були раді такому житлу.

Це вже були не землянки. Місцевими органами влади було поставлене завдання, закінчити будівництво селянських хат для сімей колгоспників, які на той час проживали в землянках до 1 липня 1949 р. , для тих хто проживав на чужій житловій площі до 1 листопада 1949 р., але ця постанова не була прикріплена матеріально- фінансовим забезпеченням, тому нічого не вирішувала. Місцеві органи влади з метою активізації житлового будівництва створили власні підсобні господарства з виробництва цегли та черепиці та інших будівельних матеріалів[15,с 60].

На початку 50-х рр. наштовхувалась на категоричну заборону. З'їзд партії підкреслив, що створення підсобних господарств, для виготовлення будівельних матеріалів відволікає колгоспників від їх головного задання – збільшення виробництва сільськогосподарської продукції [23,с.160]. Селянські родини продовжували жити в землянках та малопристосованих приміщеннях , по чужим куткам , що не вносило оптимізму в їх безрадісне життя. На початку 50-х років будь-які роботи з перебудови сіл були згорнуті [5,с 90].

Отож,соціальне становище селянства України після війни було складним. Правове становище селянства , низький рівень оплати праці , продовольча криза за низькі доходи все це наслідки політики радянського

уряду щодо селянства. Треба підкреслити що для селян недоступною була більшість товарів.

2.2 Відбудова повоєнного Українського села

Під час Другої світової війни бойові дії призвели до трагічних наслідків у сільському господарстві. Матеріальне становище селянства залишалося вкрай важким. [2,с 260] Була відсутня оплата праці колгоспників, дефіцит товарів широкого вжитку , одягу, взуття, керосину, солі, сірників. Було пограбовано сільськогосподарську техніку , знищено майже всі машинно-тракторні станції. Парк тракторів і комбайнів скоротився на половину найбільш гостро відчувалася нестача техніки, тяглової сили. [1,с 30]

В руїнах опинилися 28 тисяч сіл. Багато чоловіків загинуло на фронті, у сільському господарстві, було дуже мало людей здатних до фізичної праці, основна робоча сила – це жінки та підлітки. [4,с 220]Селянство перебувало в надзвичайно складному становищі. Відбудова села у повоєнний період йшла в край повільно, ціною величезних людських страждань. [13,с 8]

У повоєнні роки серед селянства досить поширеними були антиколгоспні настрої. Прагнення селянства бути господарем на землі придушувалося, оцінювання як приватновласницький пережиток. Партійне керівництво яке мало необмежене право втручатися в колгоспні справи, з недовірою ставилося до об'єднаних в колгоспи селян. [16,с 10]

Постійне втручання в економічне життя колгоспів здійснювали місцеві партійні органи – районні та обласні, прискіпливо стежили за точністю і своєчасністю виконання всіх партійних постанов. [17,с 28]

У повоєнні роки сільське господарство продовжувало розглядатися як основний донор у розвитку індустрії.

У цьому очевидно крилася причина розорення села, розладу сільського способу життя, перетворення колгоспника на робітника – наймита.

Закон «Про сільськогосподарський податок» став фіналом податкової проти селян. Цими законами прийнятими у 1952 році в черговий раз ,

підвищилася сума податків, збільшувалися норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників [3,с 131].

Встановлювалася єдина 10- відсоткова надбавка на птахівництво , вирощування молодняка худоби, збору ягід грибів. Закон про сільськогосподарський податок 1952 року скасував пільги для господарств сільських вчителів, лікарів, агрономів та інших сільських спеціалістів. Податковий терор стосовно селян призвів до того, що вони почали самовільно нищити худобу, скорочувати посіви. [27,с 75]

У колгоспах не було створено зацікавленості до праці, повноцінно не оплачували, і лише робота на особистих садибних ділянках була життєво необхідною умовою для виживання селян. [8,с 87]

Катастрофа, що швидко насувалася викликала природній опір селянства.

Селяни вдавалися до найрізноманітніших заходів, аби зберегти себе та свою сім'ю від голоду. Голови колгоспів України видавали селянам, як аванс на трудодні частину зібраного врожаю, а частину приховували на насіння, це стало приводом до масових репресій проти селянства. [26,с 70]

До кримінальної відповідальності притягували селян за «законом про п'ять колосків». Суворі каральні заходи не привели до бажаних результатів. Вивезений був навіть насіннєвий фонд. [7, с. 112]

Усе це призвело до масового голоду. Після голоду 1946-1947рр. повільно розпочалося піднесення сільськогосподарського виробництва. Колгоспи повинні були здавати вироблену продукцію за цінами , які не покривали навіть транспортні розходи. [19, с 12]

У господарствах попри нестачу робочих рук, колгоспники намагалися вирватися з села. Насамперед молодь вербувалася на промисловість на шахти Донбасу, частина набиралася для оволодіння, виробничими професіями в системі трудових резервів. [18,с.15]

Тисячі сільських трудівників залучилися на сезонні-земляні роботи за межами власних господарств. Повоєнне село пережило багато різного роду

новацій, планів, проектів, спрямованих на підвищення сільськогосподарського виробництва.

У 1948 р. було прийнято трирічний план розвитку електрифікації на селі.

Отож, соціальне становище селянства в період відбудови села являлось скрутним. Ставлення держави до сільського господарства як до сировинного придатка стало причиною розладу повсякденного життя селянства - перетворення селянина на наймита. Треба підкреслити що після війни серед селянства поширювались антиколгоспні настрої.

2.3. Становище селянства під час політики укрупнення. Особливості колективізації сільського господарства.

Сталін і його оточення бачили в колгоспах основну ланку соціально, економічної структури села, яка повинна забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції в необхідному обсязі. У Примірному статуті були передбачені важелі, які давали змогу управляти колгоспами. [1,с.40]

У лютому 1947 р. в Москві відбувся пленум, який прийняв рішення ліквідувати сільськогосподарські артілі, остаточно переконав сільське населення, що колгоспи ніхто не збирається розпускати та реформувати [2,с 269]. Для зміцнення економіки у повоєнний період радянський уряд почав укрупнити колгоспи. В Україні перед початком компанії укрупнення колгоспів налічувалось 33653 господарства [5,с.140]. Укрупнення їх відбулося на основі постанови Ради міністрів УРСР і ЦКПБ(б)У від 14 липня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР» на протязі кількох тижнів на сході було об’єднано 1654 колгоспи і на їх основі створено 758 укрупнених господарств, за три місяця (червень-серпень 1950р.) об’єднано 12118 колгоспів, було створено 4763 укрупнених господарств [4,с 280].На заході України на той час налічувалося більше 800 укрупнених колгоспів.

Головним на нашу думку, було масове укрупнення колгоспів сприяло підвищенню партійного впливу на колективні господарства, це означало відсторонення селян від засобів виробництва, перетворення їх у найманих робітників[22,с 90].

На селі операція з укрупнення колгоспів була прийнята з тривогою. Часто колгоспники протестували проти об'єднання. [21,с.51].

Міністерство сільського господарства УРСР надходило сотні заяв від господарств та колгоспників, що колгоспи поставлені в гірші умови, робітники отримую меншу платню. Часто непродумано проводилася сівозміна, знищувалися полезахисні лісові смуги [25,с 181].

Недоліки при укрупнені були : недостатній облік майна колгоспів яких об'єднали, відсутність ревізій перед процедурою, розбазарювання й розпродавання продуктів, майна та колгоспних земель [8,с 88].

Укрупнення колгоспів вело до подальшого погіршення становища в соціально-побутовій та культурно- освітній сферах села. У ряді випадків було допущено закриття шкіл, клубів, бібліотек та інших культурно-освітніх установ.[6] В 1951-1953рр. на підставі вивчення стану укрупнених колгоспів та скарг колгоспників було проведено розукрупнення ряду колгоспів, зокрема в Київській обл.-72, Вінницькій- 32 , Житомирській-10 Сумській-11.

Втручання держави у справи колгоспів посилювалося наростаючим потоком численних розпоряджень, інструкцій постанов партійних, радянських і сільськогосподарських органів[27,с.85]. Колгоспне господарство було направлено лише на виробництво зерна вирощування технічних культур, що здійснювалося ручною працею[17,с.19]. Прагнення селянства бути господарем на землі придушувалось, оцінювалось, як приватновласницький пережиток. На посаду голови колгоспу призначалися не спеціалісти в галузі сільського господарства, а партійні активісти.[24,с. 69]

Міністерство сільського господарства розпочало свій диктат, намагалося до дрібниць реалізувати все господарське життя колгоспів.

[26,с.20] У повоєнні роки основні кошти держави витрачалися на відбудову промисловості. Сільське господарство розглядалося як основний донор індустрії. [2,с.390]

Надзвичайно складна обстановка була в аграрному секторі економіки. За деякими підрахунками, в 1945 р. у семи західних областях (Волинській, Ровенській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій) нараховувалось до 1 млн. 268 тис. одноосібних селянських господарств. Економічне становище більшості селянських сімей було незадовільним [4].

Значна частина сільських жителів в перші післявоєнні роки вимушена була проживати в землянках. Повільне розмінування полів затримувало сільськогосподарські роботи. Селянські господарства були дуже погано забезпечені тягловою силою. Після визволення Західного регіону одна тяглова одиниця худоби припадала в середньому на три двори, а в деяких гірських районах – одна голова робочої худоби на дев’ять-десять селянських дворів.

Одним з перших заходів радянської влади в сфері аграрної політики після звільнення краю було наділення сільської бідноти землею. Станом на 15 січня 1944 р. 300 тис. селянських господарств отримали в безплатне користування 327300 га, тобто, на одне бідняцьке господарство припадав приблизно один гектар землі. Ці заходи мали на меті заручитися підтримкою селянської бідноти [19, с. 188-189].

Одночасно з наданням землі біднякам розпочались утиски заможних селян – так званих «куркулів». У них було вилучено 250 тис. га землі.

Паралельно з підтримкою бідняцьких селянських господарств почалось примусове насадження колгоспів, тобто колективізація. Передбачалось, що фундаторами колгоспів мали виступити бідняцькі господарства. В кінці 1944 р. в краї створено 24 колгоспи, переважно в Тернопільській області. Суцільну колективізацію почали здійснювати з 1948 року. Вона відбувалася в стислі терміни.

Колективні селянські господарства відразу опинялись під опікою місцевих партійних органів. До колгоспів прикріплювалися спеціально уповноважені особи для здійснення контролю за ходом колективізації. Над усіма організованими колективними господарствами запроваджувалось шефство промислових підприємств та організацій міст.

Офіційно проголошувалось про дотримання принципів добровільності і поступовості в процесі колективізації західного регіону. Проте на практиці колективізація проводилась примусово, форсованими темпами. Зрозуміло, що заможні селяни та середняки не бажали вступати в колгосп і віддавати туди землю, свою худобу і реманент. Бідняки, які отримали земельні ділянки, були налаштовані більш лояльно до радянської влади, проте теж воліли вести традиційне індивідуальне господарство. Окремі селяни, не бажаючи безплатно позбутися важко нажитого майна, перед вступом у колгосп свідомо продавали свою худобу і реманент.

Після примусового встановлення радянської влади в західних областях на порядку денному постали питання відбудови й подальшої радянізації краю. У 1944 р. на це було виділено 10 млрд руб. Із метою координації дій під час проведення радянізації західних областей створили спеціальні посади заступника Голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КП(б)У утворили спеціальний відділ у справах західних областей. Уже на кінець 1945 р. в краї відбудували 1700 промислових підприємств та 500 промислових артілей [17, с. 341].

Процес відбудови й подальшого розвитку промисловості західноукраїнського регіону тривав набагато складніше, ніж на сході України. Це було зумовлено низкою причин:

- одночасністю здійснення процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і «культурної революції» форсованими темпами;
- слабкістю економічного потенціалу регіону (лише 4 % населення працювало в промисловості);
- майже повною відсутністю місцевих спеціалістів інженерно-

управлінської ланки;

- неоднозначним сприйняттям населенням соціальних перетворень, що здійснювалися владою, пасивним і активним опором радянізації.

Найболючішим для краю став процес колективізації, якому населення чинило найбільший опір. Колективізація на західноукраїнських землях мала кілька цілей:

- встановити тотальний контроль держави над селянством;
- уніфікувати розвиток сільського господарства західноукраїнських земель із центральними і східними регіонами УРСР;
- зламати приватновласницьку психологію місцевого населення;
- позбавити підтримки збройний рух опору радянській владі [2].

Колективізація здійснювалася притаманними для радянської системи методами, що були відпрацьовані владою під час колективізації 1930-х рр.: примус, шантаж, залякування, провокації, заслання до Сибіру. Спочатку удару завдали по заможних господарствах (вони становили 4,8 % загальної кількості господарств і володіли 13,7 % земель) — їм було збільшено на 50 % норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, скорочено нормативні строки здачі, скасовано будь-які пільги. Усіх, хто чинив опір або не виконував завдання, висилали до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР на спецпоселення.

У другій половині 1940-х рр. із територій західних областей УРСР на спецпоселення вислали понад 200 тис. осіб. У результаті цих заходів кількість колгоспів у регіоні зросла зі 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. (до них входило 93 % селянських господарств). На базі великих маєтків були створені радгоспи [5].

Для прискорення колективізації впроваджувалася широка мережа машинно-тракторних станцій (МТС). Із метою посилення керівної ролі партії в перетвореннях на селі при МТС створювали спеціальні політвідділи. Таким

чином, наприкінці четвертої п’ятирічки процес колективізації в західних областях УРСР в основному завершили.

Опір з боку селян був такий сильний, що радянське керівництво вимушене було відкласти на деякий час суцільну колективізацію, активізувало боротьбу по подоланню збройного опору УПА, започаткували створення сільських кооперативів, як перехідної форми до колгоспів.

Підготовка західноукраїнського села до масової колективізації передбачала створення та налагодження роботи машинно-тракторних станцій (МТС). Техніка і кадри для роботи МТС спрямовувались зі східних областей УРСР та інших регіонів Радянського Союзу. На початку лютого 1945 р. в краї вже працювали 152 МТС.

Для вирішення проблем забезпечення селянських господарств тяговою силою створювалися супряги - традиційна форма селянської взаємодопомоги. У шлюбі селяни об’єднувалися на основі спільного використання тяглової худоби. Як правило, кон'югати не були стійкими асоціаціями і після сезонної роботи часто розпадалися.

З травня 1945 року земельні громади стали основною формою виробничої кооперації західноукраїнського села. Їх створювали в кожному селі, де було не менше 25 селянських господарств. У великих селах (понад 200 дворів) утворилося кілька земельних громад.

Усі господарські питання контролювали загальні збори, а в перервах між засіданнями − рада земельної громади з трьох осіб, обрана на загальних зборах. Земельні громади визначили порядок використання земель загального користування, створили нові лісові насадження для закріплення ярів і пісків; утримання в належному стані колій, воріт, мостів та меліоративних споруд; дотримання заходів пожежної безпеки; допомагали соціально незахищеним категоріям селян, зокрема інвалідам війни, старикам, нескінченним власникам тощо. Земельні громади мали права юридичної особи, могли отримувати рухоме та нерухоме майно. Вони були зареєстровані місцевими радами і фактично контролювались партійними

органами. Влада розглядала земельні громади як засіб реалізації аграрної політики і як тимчасову перехідну форму до колгоспу [21, с. 73].

Паралельно з цими заходами посилився фіскальний тиск на заможні селянські господарства. Норми постачання сільськогосподарської продукції для них збільшено на 50%, стандартні терміни їх здачі зменшено на 1-3 місяці, введено підвищене оподаткування доходів фермерських господарств залежно від їх розміру, скасовано всі пільги. Внаслідок податкового тиску вести індивідуальне господарство стало економічно невигідним. У таких умовах у 1948-1949рр. почалася повна колективізація [30].

Для прискорення процесу суцільної колективізації радянська влада використовувала протиріччя між різними категоріями селян, зокрема перерозподіл землі на користь бідних господарств, що неминуче породжувало напруження у відносинах між багатими та бідними верствами західноукраїнського села. Вступивши в колгосп, бідняки опинилися в кращому становищі, ніж середняки.

На відміну від середняків, бідняки не позичали в колгосп власної худоби та знаряддя праці — цього у них просто не було. Проте згодом у процесі роботи колгоспу колишні середняки та біднота брали участь у розподілі доходів від господарської діяльності колгоспу. Усе це породжувало конфлікти, взаємну недовіру між багатими селянами, середняками та бідняками.

У кінці 1940-х років процес суцільної колективізації значно пришвидшився. На початок 1948 р. нараховувалось 1762 колгоспи, станом на 1 листопада 1949 р. – вже 6098. Колективізація в західноукраїнських землях завершилась у 1950 р., охопивши 1,5 млн. (92,7 %) селянських господарств. Було створено 7200 колгоспів і 237 МТС. У середині 1951 р. колгоспи об’єднали вже понад 95 % селянських господарств [1, с. 370].

Темпи колективізації явно не задовольняли керівництво республіки. Було зроблено висновки на місцях. Так, на 1949–1950 рр. припадає друга за величиною хвиля репресій, коли у віддалені райони СРСР було депортовано

32,7% всіх вивезених із західних областей за 1944–1952 рр. В цілому ж за даними І. Винничека було виселено із західних областей УРСР «куркулів та членів їх родин», «бандпособників» і т.д. 203 662 особи

Проте ці цифри далеко не остаточні. Так, на думку О. Субтельного було депортовано лише за 1946–1949 рр. «…біля 500 тис. західних українців…». На наш погляд, справедливими є слова І. Волкова: «Виселення тисяч селян у віддалені райони країни були останньою репресивною акцією, злочином сталінського керівництва щодо села…». В цей же час селянам-одноосібникам заборонили продавати власну продукцію на ринках і базарах, а «…державні закупівельні ціни в 10 і більше разів нижчі від реальних…».

На вищому рівні республіки було вирішено, що «...необхідно вжити таких заходів:

1) завершити процес усуспільнення земельного фонду, забезпечити повне використання наявних резервів шляхом передачі колективним і державним фермерські господарства ... всі орні землі тощо землі, наявні в державному земельному фонді;

2) враховуючи сприятливі умови для розширення радгоспного будівництва в західних областях (вільна земля, трудові резерви), вивчити можливість організації нових радгоспів у західних областях, головним чином Мінхарчпром [14, с. 355-356].

Згідно з першим абзацом документа було видно, що він дав дозвіл на передачу поміщицьких земель, частина яких була роздана селянам або оголошена державними, передана колгоспам. Тобто держава відібрала у селян власний дар. Щодо другого пункту, то постає питання: «У якій державі, яка оголошує себе захисником народу, є вільна земля (при відомому галицькому малоземеллю, через яке раніше емігрували сотні тисяч селян)». і трудові резерви, які потрібно змусити працювати?»

Якби колгосп був і справді прибутковим, прибутковим, то каральних урядових санкцій проти селян просто не було б потрібно, а самі селяни добровільно йшли працювати в колгоспи, але, звісно, за хорошу платню.

Втім, і тут важливо, саме тут виникає головна проблема – селян за безцінь змушували працювати в колгоспах, а паспортна система перетворювала їх на напівrабів, прикріплюючи до села.

Під дією цілеспрямованої державної політики колективізація все ж вступила у завершальну фазу. Найшвидше в Чернівецькій області. Там, станом на 17 січня 1949 р. було створено 477 колгоспів, в яких було 299 674 га землі (90,1% всіх орних земель області), тобто кількість орної землі в колгоспах за півмісяця зросла більш ніж на 30 тис. га (біля 10%). Не колективізованими залишалося менше 10% орних земель Буковини. Є підстави вважати, що до кінця 1949 р. ця цифра ще зменшилися, хоча й не набагато, оскільки в керівництва області не було вже приводів для радісних заяв, а лише про проблеми і потребу укрупнення колгоспів.

Чернівецьку область хотіли наздогнати за темпами колективізації й керівники інших 7 західних областей УРСР. Проте там ці процеси значно відставали. Про закінчення колективізації керівники Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславської областей почали повідомляти лише в кінці 1951 – на початку 1952 р. Так, в Станіславській області «…станом на 1 січня 1950 р. було 486 колгоспів, на 1 січня 1951 р. було 616 колгоспів., 10 колгоспів організовано наприкінці 1950 р.».

У праці І. В. знаходимо, що схожа ситуація була й на Львівщині: «На 1 листопада 1951 р. є 564 колгоспи, з них 264 – об'єднаних., з 1945 по 1951 р. питома вага колгоспів (в області) зросла з 3,36% до 89,9%». Дещо раніше, в 1950 – середині 1951 р. колективізація завершилася в Закарпатській, Ровенській, Волинській і Дрогобицькій областях. В цілому ж, остаточне завершення колективізації припадає на осінь 1952 р. Так, у звіті ЦК КП (б) У на XVII з'їзді КП (б) У від 24 вересня 1952 р. зазначалося: «Великою перемогою нашої партійної організації є завершення колективізації сільського господарства в західних областях. На основі суцільної колективізації в цих областях ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару недобиткам українських буржуазних націоналістів» [23, с. 65-66].

Завершення колективізації мало як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних належать такі, як припинення масового терору проти селян; широке впровадження сільськогосподарської техніки; впровадження нових, більш продуктивних сортів і культур рослин і порід тварин; спеціалізації та аграрного суспільства в цілому.

Однак негативні наслідки переважали:

1) під час колективізації було ліквідовано прошарок найбільш економічних селян, які вміли і хотіли працювати на селі;

2) селяни були позбавлені економічних стимулів до праці і часто змушені були красти, щоб вижити та прогодувати сім'ю;

3) командно-адміністративне управління колгоспами призвело, на думку Л. Лисенка, до значних втрат під час сівби та збирання врожаю і стало однією з причин занепаду сільського господарства СРСР;

4) створення колгоспів позбавило ОУН-УПА економічної бази [25, с. 175].

Деякі негативні наслідки колективізації найбільш яскраво проявилися лише в останнє десятиліття і були створені для проведення сучасних аграрних реформ. Створення колгоспів було важким ударом по психології селян.

Л. В. Ковпак в даному випадку наголошує про те, що: «У господарствах, психологічно непідготовлених до таких глибоких перетворень, цей процес колективізації був дуже болючим. Радикальні аграрні реформи не завжди давали бажаний ефект, оскільки впроваджувалися прискореними методами командно-натискання, без урахування місцевої специфіки, політичної ситуації в регіоні, до того ж їх наслідком було надзвичайне загострення і без того жорстокого класу. Боротьба». Саме колективізація стала однією з причин багаторічного протистояння ОУН-УПА з радянською владою. Вина за численних розстріляних, депортованих, закатованих і просто пограбованих селян цілком лежить на керівництві УРСР. і СРСР [13, с. 146].

Досить влучним вважаємо твердження М. Коваля з приводу цього. Він зазначає, що політика Комуністичної партії в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років. можна назвати лише черговим невиправданим експериментом. Метою було примусове залучення західноукраїнських земель у загальнореспубліканське та всесоюзне русло економічного та соціального життя зі стрімким нівелюванням специфіки регіону»... вони (керівники обкомів, райкомів, загони НКВС-НКДБ) були орієнтовані на застосування сили, суворе місцеве середовище розглядалося як однозначно вороже...».

Опір загонів ОУН-УПА, сподіваючись на підтримку Великобританії, США та Франції, на нашу думку, лише уповільнив темпи колективізації та став офіційною причиною численних зловживань владою на місцях – селян-одноосібників. сім'ї вивозили до Сибіру за звинуваченням у співпраці з ОУН, за саботування колективізації, за вказівкою місцевих активістів, які прагнули заволодіти майном цих сімей. Це все більше загострювало протистояння, зворотний зв’язок якого ми відчуваємо досі [30].

На нашу думку, навряд чи можна ставити в один ряд колективізацію в УРСР в кінці 20-х – 30-х рр. ХХ ст. та колективізацію на території Західної України в 1939–1952 рр. хоча ці процеси велися однаковими методами, вони переслідували різну мету. Якщо колективізація 20-х – 30-х рр. мала довести, що сільське господарство може існувати без приватної власності і, водночас, дати кошти для проведення індустріалізації, то колективізація 1939–1952 рр. проводилася, щоб ліквідувати яскравий приклад того, що господарство селян-одноосібників є більш ефективним і рентабельним ніж колективне. Своїм успішним розвитком господарств селяни-одноосібники заперечували догми марксизму і не вливались в картину світлого комуністичного майбутнього [22, с. 245].

Крім того, СРСР потребував коштів для індустріалізації та відновлення промисловості в післявоєнний період, зерна для поставок до країн соціалістичного табору. А головне, необхідно було знищити економічно

незалежні від радянської держави верстви населення, серед яких могли з’явитися нові паростки політичної незалежності та вільнодумства. Усі ці результати були можливі лише при тотальній колективізації. Крім того, сільське господарство цього краю гостро потребувало впровадження машин, хімічних добрив (згодом у цій справі були значні перевищення), створення нових, більш продуктивних сортів різних сільськогосподарських культур і порід тварин. Останні заходи можна було здійснити лише за наявності великого селянського господарства, яке стало колгоспом.

На проведення колективізації в західноукраїнських областях впливали навіть погодні умови. Так, в 1946–1947 рр., коли в наслідок засухи, повоєнної розрухи, невмілої організації і т.д. у східних областях УРСР був неврожай, що спричинив голод, і, ясна річ, не було що вивозити в країни соцтабору, посилився економічний тиск на західні області, де становище було менш критичним.

Пізніше М. Хрущов на пленумі ЦК ВКП (б) в 1963 р. заявив: «При Сталіні і Молотові ми вивозили хліб закордон, а радянські люди пухли і помирали з голоду» [24, с. 177-178]. При цьому він мав на увазі, насамперед події 1946–1947 рр. в Україні, свідком яких він був. Що ж до індустріалізації і відбудови зруйнованої війною промисловості, то ці процеси проходили величезними темпами і не лише за рахунок держави, як зазначалося дослідниками раніше, а насамперед за рахунок західноукраїнського селянства [26, с. 360].

Стан промисловості Західної України сучасники характеризували наступним чином: «Внаслідок розрухи промисловість краю наприкінці 1945 р. давала тільки 50% продукції від рівня 1940 р. Але вже в 1947 р. обсяг промислової продукції досяг довоєнного рівня, а в 1958 р. перевершив його в 6,2 рази, в той же час як продукція промисловості УРСР в цілому зросла втричі… незважаючи на це, лише в 1958 р. валова продукція промисловості перевершила обсяг продукції сільського господарства». Такі швидкі темпи зростання промислового виробництва в державі, яка зазнала значних

матеріальних і людських втрат у війні і відмовилася від міжнародної грошової допомоги, можливі лише за умов нещадної експлуатації власного народу і, насамперед, селянства.

Створення колгоспів на деякий час стимулювало розвиток промисловості, але водночас це призвело до звуження внутрішнього ринку, оскільки зменшило купівельну спроможність селян. Створення колгоспів призвело до безгосподарності, зниження врожаїв.

На жаль, щоб підтвердити цю закономірність для західних областей УРСР немає матеріалів, однак для прикладу можна навести ситуацію в сільському господарстві цілого Радянського Союзу. Так, «…пленумі ЦК ВКП (б) у вересні 1953 і в лютому 1954 р. Хрущов визнав, що виробництво зерна на душу населення, поголів'я худоби в абсолютних цифрах були меншими ніж за царських часів (якщо на січень 1916 р. останнє становило 58,3 млн. голів, то на січень 1953 р. – 56,6 млн.). Ціною величезних зусиль і капіталовкладень у 1965 р. домоглися результату у 950 кг зібраного зерна на гектар, але це було незначним поліпшенням порівняно з 1913 р. (820 кг)» [1, с. 384].

Водночас, становище селян-колгоспників було найгірше у порівнянні з усіма верствами населення СРСР. Не вистачало елементарних засобів для існування, поганим був стан соціально-побутової сфери (сільські школи, садочки, клуби, лікарні, магазини і т.д.). Це чітко проявилося і на території західних областей УРСР. Для прикладу: «…Вибіркові обстеження сільмагів у 1955 р. виявили, що в кожному 3-му з них були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль, тютюн тощо [17, с. 252].

З 84 сільських торгових точок Тернопільської області 50 на час перевірки не мали навіть асортиментного мінімуму». В багатьох селах не було шкіл. Надзвичайно низьким залишався рівень зарплати колгоспників по Україні в цілому [7, с. 109].

У сукупності всі трудові доходи колгоспників в Україні до 1970 р. були найнижчими серед п'ятнадцяти республік СРСР, і це в той час, коли внесок

України в доходи від сільського господарства Радянського Союзу становив понад 25%. Ці фактори, на нашу думку, призвели до прискорення процесів урбанізації та такого негативного явища, як «вимираюча села» та «неперспективні села».

Слід пам’ятати, що саме колективізація породила ці негативні явища і саме вона призвела до зникнення з землі її власника. Деякі негативні сторони колективізації проявилися відразу після її завершення, і влада почала гарячково шукати шляхи виходу з цього становища. Це виявилося в так званому «укрупненні колгоспів», створенні «агромоста», процесах хімізації та лихоманки вирощування кукурудзи, створенні надзвичайно вузькоспеціалізованих сільськогосподарських підприємств, що лише посилило кризу в українських селах.

Процеси колективізації в західних областях РРФСР у 1949-1952 рр. характеризується наступними обставинами:

- припинення під тиском влади та каральних органів суцільної колективізації в регіоні;
- початок укрупнення колгоспів і пошук шляхів підвищення рівня ефективності їх роботи;
- завершення колективізації мало як позитивні, так і негативні наслідки, хоча останні значно переважали;
- вплив наслідків колективізації ми відчуваємо до нині [16, с. 214].

Отже, колективізація проходила в кілька етапів. Спочатку уряд роздавав землю бідним селянам, переважно за рахунок заможних господарств. Це було зроблено для того, щоб заручитися підтримкою бідноти та поглибити протиріччя всередині західноукраїнського селянства, щоб послабити опір колективізації. Заможні господарства обкладалися високими податками, що робило їхнє існування економічно невигідним. Створювалися тимчасові колективні форми господарювання (земельні комуни, подружні товариства), щоб психологічно полегшити перехід селян до колгоспів.

Завершальним етапом є масова примусова колективізація, розкуркулення та депортація заможних селян. Колективізація в тій формі, в якій вона проводилася, не відповідала інтересам переважної більшості селянських господарств. В результаті його реалізації були ліквідовані найсильніші селянські господарства, репресовані кращі селянські кадри.

Таким чином, репресивні методи під час колективізації призвели до масового опору західноукраїнського селянства. Примусова колективізація була однією з причин активної партизанської боротьби в краї в повоєнний період.

Отож, соціальне становище селянства в період укрупнення колгоспів було важким. Укрупнення колгоспів призвело до подальшого погіршення соціально- побутового становища селянства. Треба підкреслити що головною метою масового укрупнення, відсторонення селян від засобів виробництва і перетворення їх на найманих робітників, а також зміцнення партійного впливу на колгоспи.

РОЗДІЛ 3. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА

3.1.Сільський соціум в повсякденності

Після закінчення війни сформувалась соціальна рівновага. Селяни чекали на підтримку з боку держави, припинення масового терору, ліквідації колгоспної системи, пом'якшення ідеологічного тиску. Однак, чим впевненіше радянська влада відновлювала свої позиції і сили на колишній окупованій фашистською Німеччиною території України, тим менше сподівань на реформування організації державного устрою у народу залишалось. Поверталась колгоспна система, безжальна заготівельна кампанія в умовах посухи призвела до голоду 1946 – 1947 рр.; не надто ефективною, як і до війни, була система управління економікою; таким самим суцільно збюрократизованим і часто байдужим до потреб окремої людини залишався державний апарат, як у центрі, так і на місцях [23, с.37].

Як наслідок, перед селянином постало питання: «що робити?». З однієї сторони, війна завершилась перемогою, і можна було б очікувати на поступки з боку керівництва держави. З іншої сторони, ще під час війни розпочався політичний, ідеологічний, податковий та фізичний тиск на волелюбне західноукраїнське населення. Також селянин мав мізерну можливість виїхати до міста та влаштуватись на якесь із підприємств [17, с.7]. Безліч проблем, які існували в повсякденному житті народу, негативно впливали на суспільні настрої. Крім того, селян залучали до різного роду робіт: праці на шахтах, вирубування лісу, будівництва та ремонту доріг. Звичайно ж, умови праці були неймовірно важкими. Слід врахувати й те, що ці роботи виконувались із 1944 року, оскільки влада прагнула задіяти всі можливі ресурси для остаточної перемоги у війні, а згодом – у відбудові краю. За ухилення від мобілізації «порушник» карався штрафом чи ув'язненням – із обов'язком пізніше все ж таки відпрацювати «на благо соціалізму» [46, с.339-340]. Довгий час залишались невирішеними такі проблеми як: забезпечення людей медичним обслуговуванням та житлом. Щодо першого, то медична інфраструктура у воєнний період зазнала

руйнування. Селяни майже повністю були позбавлені якісного медичного обслуговування [21, с.136-137].

Поширювались епідемії кору, грипу та скарлатини. Лише у 1948 році керівництво республіки почало приймати заходи та фінансувати відбудову медичної інфраструктури. Збільшилась кількість лікарень та працівників, зайнятих їх обслуговуванням. Щоправда, якість надання допомоги хворим та кваліфікованість кадрів бажала кращого [46, с.344].

Соціальна політика влади спрямована на здійснення соціальних програм, підвищення рівня життя народу за рахунок забезпечення прибутками, зайнятості, господарством. Це було одним важливіших питань, яке мала вирішити держава, оскільки саме повсякденне життя людей, їх матеріально-побутовий стан, рівень надання послуг та гарантії держави відображають дійсний рівень розвитку економіки та пріоритети держави [55, с.176]. Під час повоєнної відбудови економіки УРСР за рахунок нехтування життєвими потребами населення всі сили держава спрямовувала переважно на виробництво засобів виробництва та оборону, широко застосовуючи всілякі мобілізації і примусову працю, а також жіночу та дитячу працю. Ресурси держави використовувалися без огляду на потреби й бажання людей, що є характерною рисою тоталітарної системи. Здавалося б, четвертий п’ятирічний план (1946– 1950 рр.) було виконано за 4 роки 3 місяці, зрештою, 1950 р. обсяг промислового виробництва на 73% перевищив рівень найуспішнішого передвоєнного 1940 р. У той же час виробництво товарів масового споживання не досягло передвоєнного рівня, житлова проблема, поглиблена війною, вирішувалася вкрай повільно. Власне, нічого дивного в цьому немає. За всю історію планування народного господарства СРСР – а це 11 п’ятирічних і 1 семирічний плани – немає жодного, що не був би перевиконаний по групі «А». Навпаки, по групі «Б» був виконаний лише один з дванадцятьох (восьмий – 1966–1970) планів розвитку, усі інші не були виконані. Тобто розвиток групи «А» систематично планувався за рахунок групи «Б», а складений за такої диспропорції план перевиконувався по групі

«А» і регулярно не виконувався по групі «Б», мінімізуючи виробництво товарів народного споживання. Очевидною є закономірність примату важкої індустрії, яка вирішувала дві задачі. По-перше, гарантувався пріоритетний розвиток військовополіцейської машини держави, основою якого є саме важка індустрія. По - друге, примусово обмежувалося споживання основної маси населення країни [55, с.178]. Безрадісним і злиденним було життя селян. Політика держави щодо села зіштовхнула їх, позбавлених землі, худоби, а внаслідок паспортизації – й волі, на найнижчий щабель суспільства. Обмеження в правах вкупі з тягарем непосильних державних поборів, податків і просто конфіскацій не давали їм бодай якось покращити матеріально-побутові умови життя – здебільшого селяни працювали лише за забезпечення основними продуктами харчування в натуральній формі. Практичними діями органи влади не просто не сприяли нормалізації цих умов, але щораз користалися селом як найостаннішим ресурсом для підтримки державного організму, – чи то для поставки сільгосппродуктів, чи то для поповнення робітничих кадрів, необхідних для підйому важкої промисловості [52, с.177].

Знаковою і показовою соціальною проблемою післявоєнного періоду став високий рівень злочинності у суспільстві, особливо таких її форм, як розтрати і крадіжки державного майна, часто групові, організовані й великих розмірів, посадові злочини, крадіжки індивідуальної власності, спекуляція, хуліганство. Ці злочини кваліфікувались владою як «соціально-небезпечні». Вони яскраво демонструють, як суспільство реагувало на відновлення командноадміністративної системи у тоталітарній державі, де інтереси окремої людини ніколи не враховувалися. Суттєво вплинув на криміногенну ситуацію в Україні голод 1946– 1947 рр., особливо збільшилась кількість грабунків майна громадян і продовольства. У другій половині 1946 р. та першій половині 1947 р.

кримінальні злочини такого характеру в країні становили 70% [23, с.37].

Багато фактів свідчило про те, що великі розтрати і крадіжки вчиняли в переважній більшості групи осіб, які належали до керівного виробничого й облікового апарату відомств та підприємств і вступали між собою у змову навіть щодо низки підприємств. Поряд із цим досить поширеною була практика, коли прокурорськослідчі органи впродовж 1947–1950 рр. безпідставно або недостатньо обґрунтовано притягували звичайних громадян до кримінальної відповідальності [23, с.40]. Це свідчило про низьку і погано організовану роботу слідств. Значним недоліком у роботі судів було те, що багато з них, розглядаючи, наприклад, справи про крадіжки і розтрати, не вивчали причин і обставин, за яких ці злочини здійснювались, слабко або взагалі не з'ясовували можливе існування осіб, за попускання і бездіяльності котрих створювались сприятливі умови для вчинення таких злочинів. Іншою суттєвою вадою системи правосуддя цього часу, яка негативно впливала на долю несправедливо чи надто суворо засуджених громадян, була халатність наглядових і касаційних інстанцій, що мало звертали увагу на обґрунтованість вироків суду першої інстанції навіть за наявності в них найсуттєвіших недоліків та механічно штампували затвердження таких вироків [23, с.42].

Взагалі, в доколгоспний період не вдалося досягти значних успіхів у забезпеченні якості сфери села. Ми можемо підкреслити те, що до середини 80-х років у соціально- побутових умовах села нагромадилося багато не вирішених питань, які заважали в житті сільських мешканців. Не раціональні умови для сільського населення, порівняно з міським, не могли не сприяти формуванню у значної частини жителів села, особливо молоді, стійких міграційних настроїв. Ця обставина спричинила розвиток інтенсивної міграції сільських жителів до міст, що призводило до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл [44, с.70].

В другій половині 1940-х – 1960-х років також мала місце сезонна міграція селян, які виїжджали до міст на тимчасову роботу, на будівництво. Дехто працював в місті постійно, але продовжував проживати в селі,

користуватись земельною ділянкою та рахувався членом артілі. Також варто згадати, що частина жителів переїжджала в промислово розвинуті регіони УРСР та на будівництво різноманітних об'єктів в інших республіках СРСР та залишалась там на постійне місце проживання. Також держава залучала державні органи до організованих наборів трудових резервів переважно серед колгоспників для роботи на відбудові промислових об'єктів після війни, будівництві нових підприємств. Однак в перші післявоєнні роки ці дії мали лише частковий ефект, через важкі умови праці й зловживання та порушення закону з боку вербувальників. У 1947 р. у області з 3965 чол., що мали відправитись до Сталінської області добровольцями були лише 670 чоловік, решта були направлені колгоспами, з них тільки 701 осіб самовільно повернулись з будівництва додому. Проте з часом покращення матеріальнопобутових умов життя в містах сільське населення активно включилось в міграційні процеси [35, с.142].

Отже, взаємовідносини в середині суспільства, громади, соціуму є важливою складовою повсякденного життя населення, адже дозволяє охарактеризувати стосунки між пересічними громадянами, їх ставлення до владних структур та їх представників, особливості розвитку суспільства, пов'язані власне із функціонуванням таких інститутів як сім'я, виробничий колектив, і т.д. Висвітлення відносин між індивідами дозволяє розглянути та розкрити повсякденні практики людей, їх плани, бажання, вплив норм етики та моралі, пропаганди, ЗМІ, діяльності органів влади на поведінку широких мас населення [35, с.140].

Одним з складних періодів повсякденності населення був повоєнний час, особливо на початковому етапі, коли вітчизняні землі були звільнені, а війна ще тривала. Фронт хоч і посувався на захід, війна нагадувала про себе щоденно – руїнами і згарищами, хлібними картками і гострим дефіцитом, безпритульністю і злочинністю. Повсякдення повоєнного періоду дуже екстраординарне, адже люди сподівались на краще життя, але душа охоплювала безнадійність[33, с.131].

Війна змінила не тільки соціальний, економічний і культурний розвиток, а й лишила глибокий слід у долі кількох поколінь людей у різних державах. А демографічні та економічні збитки, вплинули на умови життя та «соціально-психологічний портрет» українського повоєнного суспільства. Поступовий перехід до мирного побуту, а разом із ним і зміни повсякденного життя суспільства розпочалися під час вигнання нацистських загарбників із території України. Масовими явищами залишалися сирітство, дитяча безпритульність, загострення хвороб тощо, мільйони людей мали інвалідність. Поступовий перехід до мирного побуту, а разом із ним і зміни повсякденного життя суспільства розпочалися під час вигнання нацистських загарбників із території України. На початок літа 1944 р. гітлерівців вигнали з понад 200 міст і 400 селищ міського типу. Понад 10 млн. осіб залишились без житла, більшість будинків були в такому жахливому стані, що жити в них стало небезпечно. Люди жили в землянках, коморах, підвалах [54, с.99-101].

Десятки тисяч людей у містах України роками стояли в черзі на отримання квартири, проте встановлена черга систематично порушувалася. Загалом із наданих населенню квартир лише близько 15–20% отримували громадяни за чергою, усі інші – поза чергою, переважно завдяки клопотанню впливових осіб. Відкритою житлова проблема залишалася аж до кінця 50-х рр., тобто до того часу, коли в країні розпочалося масове житлове будівництво [26, с.181].

У той же час, за післявоєнний період у містах і селищах міського типу, не дивлячись на труднощі, було відновлено і побудовано понад 25 млн. кв. метрів житлової площі, яку отримували в першу чергу громадяни, віднесені до пільгових категорій [25, с.13]. У досліджуваний період значно погіршилося, побутове обслуговування міського населення, була зруйнована система комунального господарства. Через збитки, завдані міському водопроводу, населення на тривалий час було позбавлене якісної питної води. Люди змушені були добувати воду з випадкових, небезпечних у санітарному плані джерел: річок, струмків, закинутих колодязів; узимку

нерідко пили талу снігову воду, улітку – дощову. Майже в 2-3 рази знизилася норма водоспоживання, порівняно з довоєнним періодом [26, с.181].

Значно розширилася в повоєнні роки мережа підприємств комунально-побутового обслуговування. Великого значення набула робота лазень, це було практично єдиним способом підтримання особистої гігієни. Кількість міст, що мали лазні, поступово зростала з 212 в 1950 р., до 236 – в 1955 р., але через постійний приріст мешканців міст їх потреби не були повністю задоволені. Полегшенню домашньої праці сприяла робота пралень. Ці підприємства почали розвиватися незадовго до війни, а в роки окупації були практично знищені, тому в досліджуваний період вони могли звільнити від прання лише близько 9% міських жителів. З 1949 р. в країні почала активно розвиватися мережа майстерень з пошиття одягу та взуття (в 50-х рр. XX ст. було вже 11 тис.), виготовлення і ремонту меблів, металевих виробів хімчистки, перукарні. Проте, нераціональне їх розміщення, різні ціни на ремонтні роботи і, головне, низька якість цих робіт, змушували жителів міст користуватися послугами переважно приватних майстрів [25, с.13].

Низьким був і рівень споживання населення. Умови життя різних категорій громадян залежали від соціального статусу, місця роботи, професії. До 1947 р. основними документами, що давали змогу утримувати родини, залишалися продовольчі картки. Їх одержували робітники та службовці промислових підприємств, будівництв, дитячі будинки, лікарні, будинки інвалідів. У 1945 р. власниками карток на хліб були 80,6 млн осіб. Хлібом забезпечували сільську інтелігенцію – вчителів, лікарів, працівників районних органів влади й партійних організацій. На колгоспників карткова система не поширювалася. Робітничі картки першої та другої категорії діяли для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску за картками, а також ціни на продукти були суворо фіксовані (наприклад, денна норма хліба за робітничою карткою першої категорії становила 800 г, другої категорії – 600 г) Норми для службовців, утриманців, дітей були ще нижчі, відповідно: 500 і 400 г. [54, с.103].

На кінець досліджуваного періоду середній рівень річного споживання основних продуктів харчування дещо підвищився. Картопля та овочі, як і раніше, були основними продуктами харчування і їхнє споживання залишилося практично незмінним. Але, попри стабільну позитивну динаміку (на початок 50-х рр. – 2 кг, середина 50-х – близько 3 кг), споживання м'яса та м'ясопродуктів в робітничих сім'ях все ще залишалося на низькому рівні. Споживання молока, у порівнянні із кінцем 40-х – початком 50-х становив близько 4 л на місяць, або 51,6 л на рік. У 50-і роки позначилася тенденція до зміни типу харчування – поступовий перехід від хлібно - картопляного меню до більш різноманітного, більше насиченого жирами та вуглеводами, хоча все ще недостатнього. Із поступовим, але незначним зростанням прибутків, що спостерігалося у 50-і роки, робітничі сім'ї стали більше витрачати грошей на придбання основних продуктів харчування, хоча у повоєнні роки частка витрат на продовольство була високою [50, с.25-26]. Рівень харчування у досліджуваний період залишався на низькому рівні. Наскільки проблеми повсякденного харчування були гострими, вказує знецінення промислових товарів навіть широкого вжитку порівняно з продуктами.

Для прикладу, чоловічий костюм у 1946 р. коштував 5000 крб., а 1947 р. за найкращий костюм можна було виміняти хіба що пуд жита. Обмеженість товарних ресурсів відображається і на середній промисловій пропозиції. Асортимент споживчих товарів складав малу кількість, оскільки повністю пристосовувався до потреб фронту, і відновлення відбувалось дуже повільно. Повоєнне повсякдення у людей викликає сіро - зелений колір. Чому? Тому що, на вулицях міст переважали гімнастерки, шинелі, інший одяг, перешитий з них. Танковий шолом і офіцерський планшет – предмет тисячі мрій Хлопчики, люди в ватяних куртках і військових черевиках – звична справа. Місцеві майстри і Кравці перешивали свої старі довоєнні пальто й костюми та робили необхідний одяг з парашутів, штор, брезенту. За рішенням ще воєнного часу, готовий одяг, трикотаж, бавовняні тканини випускали лише військовослужбовцям, інвалідам, працівникам мистецтва та

школам. Спрацьовувало самозабезпечення через базари та барахолки, на яких, щоправда, впевнено почувалися лише ті, хто мав великі гроші. Більшість купували не нове, а ношене взуття та одяг [33, с.133-134]. Цивільний одяг шили на замовлення в ательє та вдома. Використовували переважно дешеві тканини: ситець, сукно, сатин, саржу. Мрією кожної господині 1940-х – початку 1950-х років залишалась трофейна швейна машинка «Зінгер». Придбання відрізу на пальто чи плаття перетворювалося на справжню святкову подію. Великою рідкістю було модельне жіноче взуття. Часто однією парою черевиків користувалося кілька членів родини [52, с.106]. Це віднімало суттєву частку бюджету середньостатистичної робітничої сім'ї. Предмети побуту, одяг, взуття, керосин, сірники, посуд тощо – без цих речей життя неможливе. У повоєнні роки їхнє виробництво радянською промисловістю було значно нижче за попит на них. Тому всі ці предмети були дефіцитними та досить дорого коштували. Так, в державній торгівельній мережі жіноче пальто, у 40-і роки коштувало – 180 крб., кофта – 60 крб., чоловіче взуття – 70 крб., кепка – 30 крб., шкіряні черевики – 288 крб., валянки – 195 крб., 100 г туалетного мила – 4 крб., 400 грамів господарського мила – 5–20 крб., літр керосину – 2 крб. Внаслідок дефіциту було практично неможливо придбати промислові товари за вищенаведеними цінами у мережі державної торгівлі. На допомогу завжди приходила ринкова торгівля, яка була практично в кожному українському місті чи селищі. Але й ціни тут були в 2–3 рази вищі за державні [50, с.24].

Повсякденне життя міського населення в повоєнні роки було надзвичайно складним. У країні спостерігався дефіцит продуктів харчування та промислових товарів. Особливо загострилася продовольча проблема під час голоду 1946–1947 рр. Незадовільним було матеріальне становище населення і, як наслідок, – його купівельна спроможність. Заробітної плати більшості міських жителів не вистачало навіть для того, щоб вдосталь поїсти, не кажучи вже про придбання одягу, взуття чи товарів культурного та побутового призначення [26, с.183].

3.2.Релігійні особливості

Релігійні традиції і практики українців формувалися століттями, вкорінювалися у народну свідомість, становили основу світоглядних уявлень людини про добро і зло, моральні цінності [4]. Важливо звернути увагу на те, що саме в 1940-х – 1950-х елементом будівництва нації-держави, стосовно релігії церкви і віруючих, виступала радянська політика [15, с.8]. Релігійно-суспільні процеси в радянський період проходили в рамках антагоністичного відокремлення церкви від держави. Амплітуда державно- церковних відносин не була стабільною впродовж 1917-1991 років. Відповідно в розвитку державної політики щодо релігійних об'єднань можна виділити кілька етапів, які зумовлені внутрішньополітичним розвитком держави, зовнішньополітичними чинниками та станом розвитку суспільства, складовою якого була церква: 1917-920, 1921-1928, 1929-1938, 1939-1943, 1943-1948, 1948-1953, 1953-1958, 1958-1964, 1964-1988, 1988-1991. Основою комуністичної влади було покладено витіснення з усіх суспільних сфер церковного життя [29, с.190].

До осені 1939 р. на східній Україні діяло близько 100 церков. Наступав новий етап релігійності, який характеризувався насильницьким витісненням із масової свідомості традиційних вірувань та нового політичного режиму. Співвідношення сил між релігією і атеїзмом, за офіційним твердженням, до 40-х років склалось на користь останнього. Насамперед, релігія це не те що, знають і у що вірять освічені церковні люди, це те у що вірять і що знають народні маси [45, с.262]. Період з 1940-1950-х років, був одним з найбільш кризових для останніх за Радянської влади. Такі явища у середовищі церковних організацій, на перший погляд, виявляли себе тільки у відступі перед тиском атеїстичної пропаганди, масовому добровільному відході віруючих від релігії та церкви, поширенні переконань, що релігія в недалекому майбутньому зникне й доживає останні дні. Поза увагою лишилися погіршення відносин між державою і релігійними організаціями та

критичний стан культових споруд в якому вони опинилися внаслідок цього [39, с.70]

1939-1943 роки можем назвати послаблення тиску на духовенство та згортання атеїстичної пропаганди. Переломним моментом у відносинах церкви і держави став 1943 рік. В цьому році Й.Сталін зустрівся з групою архієреїв (19 чол.), відбулось обрання патріарха Сергія Старогородського й певна лібералізація політики щодо церкви. Однак Сталін використав церку не для повернення реліігійної духовності, а для маніпуляції свідомістю багатьох людей. Таким чином, церкві нав'язувався компроміс обмеження можливості релігійної діяльності в обмін на політичну лояльність і відмову від критики режиму [29, с.201]. Для «опікунського нагляду» за релігійними течіями було створено спеціальні державні органи. 14 вересня 1943 р., вийшла постанова РНК СРСР про організацію Ради у справах РПЦ (далі- РСРПЦ), а 7 жовтня 1943р. Сталін підписав постанову «Про утвердження Положення про Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР». Їхні обов'язки включали: розгляд питань, які порушував патріарх і які вимагали вирішення союзним урядом; розробка проетів законодавчих актів і постанов, що стосувалися до РПЦ; нагляд за втіленням законів і урядових постанов, що стосувалися РПЦ; подання РНК СРСР висновків із питань діяльності РПЦ; формування уряду про стан РПЦ у СРСР; облік храмів і складання статистичних зведень за даними місцевих органів. Постанова РНК СРСР «Про організацію Ради у справах релігійних культів», яка вийшла 19 травня 1944 року, мала на меті завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, що належали до різних конфесій, крім РПЦ, тобто контролювати релігійні організації за допомогою чиновників. В той час сформувався інститут уповноважених РСРПЦ та РСРК, завданням якого було систематично наглядати за дотриманням законодавства в релігійній сфері, інформувати органи влади про випадки його порушення, приймати заходи щодо їх запобігання та сприяти релігійним організаціям у вирішенні питань,

які ставились перед державними установами [9, с.140]. Крім того, досить легко пішла на союз з режимом і сама Церква, намагаючись скористатися підтримкою світської влади. Вже після зустрічі Й. Сталіна з ієрархами для них стало традицією всіляке возвеличення “вождя народів” та інших керівників держави. Так, 6 листопада 1943 р. з нагоди визволення Києва від німецько-фашистських загарбників патріарший екзарх всієї України, митрополит Київській і Галицький Миколай направив Й. Сталіну вітальну телеграму, в якій від імені віруючих киян висловлювалася вдячність за “великий подвиг визволення Києва” Миколай направив вітального листа Голові Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущову, в якому писав: ”У час героїчних подвигів нашої доблесної Червоної Армії під керівництвом геніального Вождя і Полководця Йосипа Віссаріоновича Сталіна вся Україна уже очищена і визволенена від гітлерівських загарбників. У цей світлий і урочистий для України момент віруючі й духовенство, назавжди звільнені від пут фашизму, перш за все висловлюють гарячу і безмежну вдячність великому Сталіну, а Вас, дорогий Микито Сергійовичу як вірного його соратника, Голову Уряду УРСР сердечно вітають зі світлим і радісним святом визволення Радянської України”. З цієї нагоди у Володимирському соборі м. Києва за участі вищих ієрархів Церкви було відправлено урочисте богослужіння [15, с.69]. Водночас певні зміни в сфері державної політики щодо церковних інституцій мали суто тактичний характер і не означали відмови атеїстичного режиму від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії та церкви. Тож не дивно, що вже у вересні 1944 р. вище політичне керівництво країни нагадало членам партії про необхідність “посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду”, а у постанові 1945 р. – з метою активізації боротьби з пережитками минулого – зажадало повної мобілізації зусиль і засобів масової інформації. Значно відвертіше про подібні речі йшлося в “Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії”, надісланому 1945 р. партійним організаціям республіки. Застерігаючи їхніх керівників від втручання у внутрішньоцерковні справи та

підкреслюючи, що питання свободи сумління гарантовані Конституцією, ЦК КП(б)У водночас наголошував: “Наша партія і уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а в ході Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до радянської держави і, оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народу в боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини..., тому й радянська громадськість, радянська держава по суті оцінюють цей бік діяльності церкви…Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому підсумку повинна бути подолана” [15, с.71].

Багато віручюих вимагали від уряду відкрити церкви та молитовні будинки. До Ради Народних Комісарів СРСР приходила велика кількість листів з проханнями. Зазначимо, що гітлерівці на тимчасово окупованій території навіть сприяли відновленню роботи частини церков закритих радянською владою. Тому після звільнення окупованих районів влада поспішала змінювати політику щодо храмів і молитовних будинків. Вони відгукнулись на прохання населення і було відкрито нові храми, особливо в сільській місцевості [45, с.263]. Так, за даним листа голови РСРПЦ Г.Карпова до ЦК КП(б) У від 20 січня 1949 р., перед війною лише у Центральній і Східній Україні діяло 66 церков, із них 20 – у Кам’янець-Подільській області. На 1 січня 1948 року в УРСР діяло 8931 церква та молитовний будинок. Представників духівництва налічувалось більше 9 тисяч осіб. Понад 300 тисяч осіб – члени зареєстрованого церковного активу. На 1 квітня наступного року налічувалося 9094 церкви та молитовних будинки. На 1 січня 1952 року діяло 8765 церков та молитовних будинків. Найбільше їх було в Тернопільскій (819), Вінницькій (666), Дрогобицькій(649), Львівській(611), Станіславській(606), Закарпатській(542) та Київській (503) областях. Найменше- у південних Миколаївській(67), Херсонській (101), Запорізькій(114) та Ізмаїльській(115) областях. У південних і східних

районах найбільша середня відстань між церквами, напевно саме через велику віддаленність храмів у багатьох областях, це не задовольняло релігійних потреби віруючих. У повоєнний період значна частка вірян була досить високою, але за останню чверть століття знизилась [9, с.143].

Наприкінці 40-х рр. в Україні залишалось менше половини культових споруд, які служили за прямим призначенням. Вже в кінці 40-х – 50-х років держава виявляла певну байдужість до церкви. Невдовзі почались утиски, що переросли в наступальну операцію. Здійснювались репресії служителів. Із 344 репресованих уніатських священників, в середині 50-х років, лише 243 звільнені й повернулись додому [45, с.265.]

Отже, церква розділила свою нелегку долю, що випала її віруючим та всьому народу України. Знімалися з реєстрації храми, і з 1949-1959 число молитовних приміщень зменшилось. У республіці був цілий ряд сільських районів, де не знайшлось жодного діючого культового приміщення [45, с.265.]

РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ СФЕРА КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА В ПОВОЄННІ РОКИ

4.1.Особливості розвитку культурного життя

Відродження культурного життя України у повоєнні роки наражалося на великі труднощі. Культурне будівництво, як і раніше, фінансувалося за залишковим принципом. Перемога СРСР у війні посилила розвиток у радянському суспільстві процесів, які протистояли один одному: з одного боку – зміцнення тоталітарного режиму; з іншого – зростання суспільної свідомості народу, який виніс на своїх плечах усі труднощі війни.Війна значною мірою підірвала ідеологію «гвинтика», адже перемогти ворога могли лише самостійно мислячі люди, а не сліпі виконавці волі вождя.Величезний жертовний внесок народу у перемогу не тільки зміцнив у його свідомості самоповагу, а й сприяв появі у нього відчуття господаря країни, суспільства, своєї історії. Суттєво вплинуло на світосприйняття українців перебування їх у складі радянських військ за кордоном, знайомство із західним способом життя. Війна показала народу всю аморальність, антигуманність режиму абсолютної особистої диктатури, створивши передумови для критичної оцінки суспільством і системи влади в цілому, і особи керівника зокрема. Український народ був переконаний, що після величезних жертв і перемоги, він, як і інші народи СРСР, заслуговує на поліпшення матеріального життя і на встановлення справедливого демократичного ладу [48, с.32]. У повоєнні роки склалася неоднозначна і складна ситуація: в суспільстві склалися певні передумови для корінної перебудови соціально-економічної і політичної системи. Сам процес розвитку СРСР зумовлював цю необхідність. Дальший прогрес суспільства об’єктивно потребував ліквідації адміністративної системи, демократизації, саморегулювання, тобто ринкових відносин. З’явилася певна можливість демонтажу тоталітаризму і в духовній сфері [53, с.39].

Цей період охоплює близько 15 років - із середини 40-х до кінця 50-х. Він ділиться на два історичних відрізки. Перший характеризується напруженням сил народу у відбудові зруйнованого окупантами народного господарства і впровадження політики морально - політичних репресій, другий- лібералізацією суспільного життя після смерті Й.Сталіна в березні 1953 р., коли була спроба змінити модель радянської системи [8, с.194].

Тривала окупація деформувала духовне життя в Україні та послабила гуманістичні ідеали, посилила жорстокість, завдали шкоди не лише матеріальній базі культутури, а й забрала життя тисяч учених, викладачів, учителів, культурних працівників, діячів культури і мистецтва. Другий відрізок увійшов в історію як час «хрущовської відлиги». Найбільш визначним кроком у лібералізації суспільства став XX з'їзд КПРС (1956), на якому М.Хрущов виступив з критикою культу Сталіна. [8, с.194].

Політична ситуація, яка склалася в країні, зумовила в суспільстві громадянської роздвоєності. З метою утвердження сталінської ідеології посилилась пропагандистська обробка населення. Панували догми, які відповідали тоталітарному режиму. Для якого була характерна авторитарність суджень, неповага до людини, невиправдана підозрілість, повна нетерпимість до плюралізму думок. Партійно-державне керівництво дотримувалось таких принципів культурно-ідеологічними поцесами. Особливо чітко це проявилося в постановах ЦК ВКП (б) прийнятих 1946-1948 рр. за ініціативою Сталіна та його найближчого оточення «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення», «Про кінофільм «Велике життя», «Про оперу «Велика дружба»». В цих документах висловлювались безапеляційні оцінки художнього процесц, втручання в нього, порушувались елементарні права свободи і творчості. Все це свідчило про різке негативне ставлення до інтелігенції та досягти ідеологічного тоталітаризму в духовній сфері було неможливо [53, с.40]. У названих документах спотворювалося культурне життя в Україні, зокрема література, мистецтво, стан історичної науки,

близько сотні українських діячів науки, культури і мистецтва було звинувачено в українському націоналізмі. Варто звернути увагу на той факт, що

в Росії чистка торкнулася лише журналів «Звезда» і «Ленинград», в Україні ж не було такого журналу і такої культурної і наукової установи, які не були прочищені [27, с.119].

Друга світова війна завдала великої шкоди українській культурі, але не припинила її розвитку. Із перших днів війни представники наукової та творчої інтелігенції стали захисниками Батьківщини. Колосальних втрат зазнали промислові та сільськогосподарські підприємства, а також наукові, культурноосвітні, медичні установи, виші, школи. Евакуйовані на Схід навчальні заклади та культурно-освітні установи відновили свою роботу, працюючи для наближення перемоги. На окупованій території було встановлено контроль за діяльністю засобів масової інформації, здійснювався нагляд за діячами літератури і мистецтва. Величезних масштабів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, відчутних втрат зазнали історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. Усього з України було вивезено понад 330 тис. цінних музейних експонатів [47, с.4]

Умови Другої світової війни, змусили партійно-радянське керівництво трохи зменшити тиск на українське національне життя і піти на певні поступки. В рамках радянського патріотизму був допущений український патріотизм: з’явилися твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно наголошувала на тезі про державність України, яку хочуть знищити німецькі окупанти. З пропагандистською метою були створені українські міністерства закордонних справ та оборони. Формально Україна отримала право вступати у зовнішні зносини. За бойові заслуги було встановлено вископрестижну урядову нагороду - орден Богдана Хмельницького [6, с.40].

Однак, Сталінський режим на вимоги часу відповів не реформами, а намаганням зберегти незмінність становища, посиленням контролю над суспільством, особливо в царині ідеології. Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до будь - яких явищ суспільного життя, відступ від регламентованих пропагандистських стереотипів з боку діячів культури часто кваліфікувалися як український буржуазний націоналізм, космополітизм, антирадянська діяльність і загрожували людині моральним та фізичним знищенням [48, с.32].

Невід'ємною складовою відбудовних робіт було культурне будівництво. Всі сфери культури в роки війни зазнали величезних людських і матеріальних втрат, але особливо постраждала освіта. Загибель тисяч вчителів, викладачів вищої школи, зруйнування шкіл, інших закладів освіти — ось з чим зіткнулася Україна при переході до мирного життя. Однак уже в роки війни заклади освіти відновили свою діяльність, але основна робота щодо відбудови шкіл, вищих закладів освіти розгорнулась в роки четвертої п'ятирічки [42].

4.2.Освітня сфера в повоєнному селі

Чорною хмарою прокотилося фашистське лихоліття через Україну. Юуло зруйновано 17 тис. промислових підприємств. Колосальних втрат зазнали наукові, культурно-освітні, медичні установи, вузи, школи. На окупованій території фашисти контролювали національне життя. Наприкінці 1941 року вони заборонили публічні зібрання, створення товариств. На початок 1942 року в Галичині було заборонено всі українські організації, встановлено контроль за діяльністю масової інформації, нагляд за діячами літератури і мистецтв. Закривались школи, почалися масові розстріли інтелігенції. Великих масштабів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, втрат зазнали бібліотеки, музеї, картинні галереї. Усього з України було вивезено понад 330 тис. цінних музейних експонатів. [8, с.188]. Сотні міст, тисячі шкіл залишились без шкільних приміщень, клубів, бібліотек, театрів, церковних

храмів, історичних пам'яток. У міру звільнення міст і сіл від окупантів підіймались з руїн згарищ школи, сільські хати - читальні, бібліотеки, клуби, відновлювалась діяльність кінотеатрів, музеїв, друкарень, майстерень художників і скульпторів. Зауважимо, що найтрудомісткішою справою була відбудова матеріальної бази - приміщень шкіл, культосвітніх закладів. Тимчасові школи і окремі класи влаштовувались в уцілілих від пожеж громадських будівлях, сараях; заняття проводилися у дві і три зміни [28, с.145].

Повоєнний період характеризується відбудовою народного господарства. Величезний обсяг відновлювальних робіт вимагав різкого підйому духовної культури народу. Тому однією знайважливіших умов нормалізації життя стало відновлення і розгортання діяльності закладів культури та освіти. Це зробити важко, адже за загальними підрахунками збитки, заподіяні німецькими окупантами та їх спільниками народній освіті України, становили 5166 мільйонів карбованців [5, с.15]. Відбудова народного господарства, культури й освіти розпочалася одразу ж після визволення окупованих територій України. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських загарбників" (27 лютого 1943 р.) зобов’язувала Наркомос УРСР (з 1946 р. – Міністерство освіти УРСР), обласні та районні відділи народної освіти відновити роботу шкіл, створити необхідні умови для навчання дітей. Завдяки великому ентузіазму громадськості, учителів, учнів та їхніх батьків у 1944/45 навчальному році працювало вже 26457 шкіл, з яких 15595 початкових. Оскільки більша частина шкільних приміщень була зруйнована, школи відкривалися у сільських хатах, бараках, іноді навіть у залізничних вагонах [16, с.67]. Виконуючи постанову «Про поновлення шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських загарбників" (27 лютого 1943 р.)» Народний Комісаріат освіти України видав наказ пропоновлення роботи в усіх школах. Виконкоми обласних, міських, сільських та селищних Рад депутатів трудящих розглянули це питання

насвоїх засіданнях, розробили конкретні плани поновлення мережі освітніх закладів і доклали всіх зусиль, щоб своєчасно підготувати школи до початку занять. Звичайно, більшість щойно відкритих шкіл працювала не в своїх приміщеннях, а в тимчасово обладнаних під школи, і хатах колгоспників, і навіть у бліндажах. Так, наприкінці 1943 -1944 навчального року в хатах колгоспників Миколаївської області працювало 69 шкіл, Одеської – 176 [38, с.113]. В Україні розгорнувся рух по відбудові й ремонту шкіл власними засобами - «методом народної будови». Так, все літо 1944 р. Жашківські вчителі і учні при підтримці колгоспників відбудовували шкільні приміщення, зносили та лагодили меблі, заготовляли паливо. Було відкрито 27 шкіл, з них 23 розпочало навчання. Відчувалася гостра нестача вчительських кадрів, підручників, письмового та навчального приладдя [28, с.146]. Вже в першому повоєнному році в Україні працювало 156 шкіл робітничої та 575 шкіл сільської молоді, переважно вечірніх й заочних. Для дітей-сиріт та дітей-інвалідів відкривалися дитячі будинки, інтернати, заохочувалось опікунство. На початок 50-х років майже усіх дітей шкільного віку було охоплено семирічним навчанням, зросла чисельність учнів у 8 - 10 класах. 34,5 тис. шкіл, які функціонували в Україні, 11 тис. були середніми. Розвиток освіти, як основи всієї культури, мав суперечливий характер. З одного боку, на підставі Закону СРСР про зміцнення зв'язку школи з життям семирічка була замінена восьмирічкою, стимулювалось здобуття середньої освіти, було відкрито понад 80 шкіл-інтернатів, у яких навчалося більш як 20 тис. учнів переважно з багатодітних або неповних сімей. З іншого боку, відбувалась профанація ідеї політехнізації освіти, що призвело на практиці до зміни пріоритетів освіти: акцент робився на підготовку учнів до виробництва. З цією метою на шкоду загальноосвітнім предметам значно більше часу відводилось урокам праці і виробничій практиці [28, с.146]. При відбудові шкільної мережі завжди дуже гостро стояло питання потреб школи кабінетним обладнанням, а ще і укомплектування шкільних бібліотек книгами. Взагалі, у післявоєнний час школи починали навчання практично

без навчального приладдя і меблів. Промисловість республіки ще не на достатньому рівні була повністю розбудована та школам доводилося вдовольнятися меблями, що приносили до школи учні та батьки [18, с.41].

Найбільшим досягненням радянської школи було виховання «нової людини» – палкого патріота Батьківщини, людини високих моральних якостей. Таке завдання ставила перед собою школа повоєнного періоду. Одним з важливих заходів, спрямованих на поліпшення якості навчання в школі, було запровадження випускних і перевідних іспитів на атестат зрілості в школах у 1945 р. Рада Міністрів СРСР у лютому 1950 р. затвердила нове «Положення про перевідні та випускні екзамени в початковій, семирічній і середній школах та екзамен на атестат зрілості». Ним встановлено єдиний для всіх республік порядок шкільних екзаменів, піднесено роль поточного обліку знань учнів. Для здійснення цих завдань у навчальні плани треба було включити нові предмети, а також практично прилучити учнів до праці на підприємствах, у колгоспах і радгоспах,на навчально-дослідних ділянках і в шкільних майстернях. Так, у багатьох школах суспільно корисна праця школярів стала одним з ефективних засобів трудового виховання. Учні активно працювали на полях колгоспів і радгоспів, на будовах, збирали лікарські рослини тощо [41, с.269].

Учні початкових класів мали змогу навчатися рідною мовою. Близько 90% дітей здобували освіту в українських школах, решта, як і в довоєнний період – у школах для національних меншин. Так, у 1945-1946 навчальному році в УРСР функціонувало 2044 російських, 134 молдавських, 38 польських, 14 узбецьких, 2 туркменські, 1 вірменська, 1 чеська, 1 єврейська школи, а також 132 двомовні школи (українсько-російські, українсько-польські, молдавсько-українські та російсько-польські). В 50-х роках ці школи припинили своє існування [16, с.69].

Проблема педагогічних кадрів набула особливого значення. В повоєнні роки головною базою підготовки вчителів були учительські інститути, а після 1950р. - педагогічні та педагогічні училища. Вже на початок 1950-х у

загальноосвітніх школа працювало 291,3 вчителів. Діяв Республіканський Інститут підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти та обласні інститути [8, с.196.].

В 1943-1944 роках була здійснено відновлення вузів. В жовтні 1944 року діяли 113 вузів і 455 технікумів. Крім відбудованих вузів, які працювали до війни, було створено 16 вищих навчальних закладів [8, с.196]. Провідне місце в галузі вищої освіти займали педагогічні виші, а саме історичні факультети. Головна роль відводилась кафедрі марксизму - ленінізму. Як тоді зазначалось: «озброюючи ідеями ленінізму радянське студентство, закладаючи в нього основи наукового революційного світобачення, кафедри марксизму-ленінізму виконували велику державну та партійну справу. Від їх роботи залежало успішне виховання молоді в дусі радянського патріотизму, стійкості, готовності долати будь-які труднощі та перешкоди в ім'я комуністичних ідей». Важливу роль в підвищенні ідейно - теоретичного рівня лекцій та практичних занять по основам марксизму-ленінізму в 1945-1956 рр. відігравали рішення ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, ЦК КПСС по ідеологічним питанням, директивні вказівки Комітету в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР та Міністерства освіти УРСР, праці Й.В.Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)», «Марксизм та питання мовознавства» [10, с.180] Можна сказати, що підготовка вчителів-істориків, в зазначений період, в педагогічних та учительських інститутах УРСР мала свої особливості. Це був час, коли історична освіта переживала складні часи в своєму розвитку, що знайшло своє відображення в схемі побудови навчальних програм та курсів, продиктованих радянським урядом та партією в своїх наказах зверху; були проблеми із забезпеченням навчальних програм, підручників, навчальною літературою, тому вузи змушені були самостійно шукати виходи з цього положення. Проаналізувавши навчальні плани, ми побачили, що з плином часу, години, відведені на вивчення історії СРСР, загальної історії збільшувались, на противагу вивчення історії УРСР [10, с.183]. У 1946-1947 рр., було створено багато вузів : Ужгородський університет, медінститути

Чернівецький, Івано-Франківський, та ін. Найвищий відсоток українських шкіл мали Галичина, Волинь і Буковина, близько 93%. З 1950-1959 років збільшилась кількість студентів, було здійснено укрупнення вузів, зміцнення вузіїських кафедр, ефективне використання коштів, працювало понад 50 вечірніх та 194 заочних відділення, при стаціонарних вузах. Це майже у чотири рази більше, ніж у 1950-1951 рр. Здійснювалась підготовка науково-педагогічних кадрів для вузів. У вищих школах України працювало багато докторів і кандидатів наук. З кожним роком збільшувалась кількість викладачів вузів, які брали участь у науково-дослідній роботі кафедр [8, с.196].

Отже, ми можемо спостерігати в яких тяжких та екстремальних умовах проходила відбудова народної освіти. Долаючи великі труднощі, подекуди на самій ініціативі і завдяки завзятості, наполегливості громадськості, школи були відбудовані, хоча не всі на належному рівні. Матеріально-технічна база шкіл була поповнена, але, все ж таки, вона не задовольняла мінімальних на той час потреб для опанування знань учнями.

4.3.Матеріальні здобутки культурного життя

Складовою частиною процесу відбудови і подальшого розвитку України було її культурне життя. За першу половину 50-х рр. було побудовано 1300 нових шкіл на 400 тис. учнівських місць. З великими труднощами вирішувалася проблема учительських кадрів. У 1953 р. Україна перейшла до обов’язкової семирічної освіти. У другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. з’явилося багато літературних творів, які були присвячені минулій війні та життю народу в мирний повоєнний час [11, с.445]. В роки війни побачила світ значна кількість книжок і брошур з історії України, української культури. Вийшли, "Нарис історії української літератури" (Уфа, 1945 р.), серія літературознавчих брошур [6, с.41]. Плідно працювали поети П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, прозаїки Ю.Яновський, О.Корнійчук і О.Вишня, художники О.Шовкуненко, Т.Яблонська, композитори К.Данькевич (автор опери «Богдан Хмельницький»), Д.Клебанов (автор

симфонії «Бабин Яр»). Народ України захоплювався виконавською майстерністю діячів театру Б.Гмирі, А.Бучми, Н.Ужвій, Г.Юри, М.Романова [11, с.445.].

Після визволення українських земель від німецько-фашистських окупантів відновилося мистецьке життя: відкривалися музеї, картинні галереї, художні виставки, працювали творчі спілки. Важливий вклад в розвиток образотворчого мистецтва внесла організована в 1947 році Академія Мистецтв СРСР. Одним з яскравих свідчень розквіту українського живопису, графіки та скульптури вважають обрання провідних майстрів українського мистецтва: В.Касіян, О.Шовкуненко, М.Божій, та члени кореспонденти: В.Бородай, М.Дерегус, В.Костецький, Т.Яблонська, М.Лисенко. Тематика українського живопису повоєнних років присвячена подіям Другої світової війни. На матеріалах фронтових спогадів створено велику кількість картин. Фронтові малюнки, особисті враження і переживання стали тим підґрунтям, яке визначило тематику картин Д. Безуглого «Форсування Дніпра», С. Отрощенка «Німецькі окупанти на Україні», Л. Чичкана «Помстимося», С. Самусєва «Подвиг сержанта Якова Приходька». Трагічні події перших днів війни відбились у творі Т. Яблонської «Ворог наближається». З'являються глибоко психологічні портрети О. Шовкуненка, С. Григор'єва, В. Шавикіна, зворушливе полотно В. Костецького «Повернення» (1947), радісно-оптимістична робота Т. Яблонської «Хліб» (1949) [47, с.9]. На повоєнні роки припадає початок самостійної діяльності художниці Т.Яблонської. Перша її картина мала назву «Перед стартом» (1947 р.), стиль-імпресіонізм. В умовах «ждановщини» полотно піддали нищівній критиці. Реабілітувало художницю в очах влади картина «Хліб» (1949р.), творчий метод - «соціалістичний реалізм» [48, с.37].

Популярними були історичні теми: «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському ханові свого сина Тимоша» В.Задорожного, горельєф «Переяславська Рада» І. Гончара, скульптурна група «Перед боєм. Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Богун» А. Білостоцького та О.

Супруна. Портрети О. Шовкуненка партизанки Майї Вовчик-Блакитної, народної артистки СРСР Марії Литвиненко-Вольгемут, С. Ковпака вирізняються не лише віртуозною технікою виконання, а й умінням досягти повноти і витонченості у відтворенні духовних якостей героїв творів [27, с.120]. Творчими досягненнями позначена книжкова графіка. Провідним майстром української книжкової графіки був В. Касіян, найпопулярнішими стали виконані ним ілюстрації до Шевченкового «Кобзаря» (1954 р.). Митці книги підійшли до вирішення складної проблеми – синтезу ілюстрування й оформлення видань, тим самим підготувавши грунт для бурхливого розвитку української книжкової графіки наступного періоду [19, с.210].

Близько 350 музичних творів, написали під час війни композитори України. Справжніми подіями в українській музиці стали симфонія "Україно моя", написана А. Штогаренком на слова А. Малишка та М. Рильського, кантата "Клятва" на слова М. Бажана, четверта сюїта для симфонічного оркестру Ю. Мейтуса. Чимало ансамблів української пісні й танцю давали концерти на фронті.У музичному житті республіки після війни найпомітнішими були поема 11 Дніпро" С. Людкевича, друга симфонія К. Данькевича, опера 10. Мейтуса "Молода Гвардія" та ін. Низку творів, переважно вокального жанру, написав В. Барвінський. Деякі з діячів музичного мистецтва, як К. Данькевич, Г. Жуковський, В. Барвінський, були засуджені під час боротьби проти "українського буржуазного націоналізму". Безпідставних нападок зазнали М. Вериківський, М. Колесса, Б.Лятошинський [36].

Суттєво розширилася мережа кінотеатрів. Це було наймасовіше явище серед мистецтв. Представником кіно був О. Довженко. Його твори увійшли до скарбниці світового кіно. Широкою популярністю користувалися театри: Київський драматичний театр ім. І.Франка і Харківський ім.Т.Шевенка, Київський театр опери і балету ім. Т.Шевченка. У них працювали такі актори: Г.Юра, О.Петрусенко, І.Мар’яненко [37, с.71]. Велика робота проводилась із відновлення закладів культури. Майже одразу після

звільнення від ворога переважно силами самих мешканців ремонтувалися будинки культури, клуби, бібліотеки, музеї, а також радіо - і кіномережа. У 1946 р. у клубних закладах працювало 23 тис. гуртків самодіяльного мистецтва, у яких брали участь 316 тис. осіб, а в 1958 р. лише при клубних закладах Міністерства культури України працювало вже 87,9 тис. гуртків (драматичних, музичних, хорових, образотворчого мистецтва та ін.), у роботі яких брали участь 1299,3 тис. осіб. В 1950 р. в Україні працювало 34,9 тис. масових бібліотек, 28,7 тис. клубів, що набагато перевищувало кількість культурно-освітніх установ довоєнних років [47, с.14].

Після війни тривало нарощування ідеологічного контролю держави над суспільством. Ключову роль у цьому процесі відігравали органи цензури, створені ще на зорі радянської влади. За постановою РНК УРСР від 11 серпня 1922 р. виникло Центральне управління у справі преси, що працювало при Народному комісаріаті освіти УРСР. На жаль, документи про роботу органів цензури у 20-і-30-і рр. не збереглися — вони були втрачені під час евакуації в час війни. У липні 1946 р. утворено Головне управління в справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР або, іншими словами, Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль преси [6, с.50].

Вилучалися книжки, в яких містилися фотокартки, цитати з праць, позитивні згадки про «ворогів народу". Органи цензури зобов'язували також зробити виправлення в 40 тис. примірників книжок, які містили окремі "вади". Зокрема, в романі О.Гончара "Прапороносці" потрібно було "затушувати" фрази, в яких згадувався І.Броз Тіто. В 1946-1949 рр. заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних видань і вилучено понад 32 тис. закордонної літератури. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів від 21 листопада 1949 р. дозволено видавничу діяльність, але Головліт СРСР провів облік і реєстрацію всіх видавництв, внаслідок чого кількіст установ і організацій, які здійснювали видавництво зменилася [6, с.52].

Наприкінці 1940-х - початку 1950-х років, тривала боротьба з комполітизмом, але попри це сталінський режим практикував кампанії проти творчої інтелігенції України. У поле зору потрапили такі твори: вірш В.Сосюри «Любіть Україну» та лібрето до опери «Б.Хмельницький» К.Данькевича. У цей час були затавровані члени Спілки письменників України М.Рильський, Ю.Яновський, А.Малишко, Г.Майборода. Але сталінські ідеологічні-кампанії не могли зупинити розвитку духовного життя українського народу В 1950-х роках почали випускати свої шедеври М.Рильський «Троянди і виноград», «Кров людська-не водиця», М.Стельмах «Хліб і сіль». Відомий український режисер І.Савченко презентував фільм-шедевр «Тарас Шевченко» [40, с.323]. За короткий строк (1946-1951) було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. І хоча в більшості випадків об'єктом нападок була та чи інша частина інтелігенції, справжньою мішенню для тоталітарного режиму було все суспільство. Саме у цьому контексті слід сприймати заяви Л. Кагановича про те, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розглядатиметься як прояв українського буржуазного націоналізму. Спільною для виступів української творчої інтелігенції та руху опору тоталітарному режимові була ідея суверенітету, державної незалежності України, захисту національних інтересів українського народу, відродження його культури, історичної правди. «Жданівщина» призвела до гальмування розвитку багатьох прогресивних напрямів науки (генетика, кібернетика, гуманітарні науки), що ще більше віддалило країну від досягнень світової цивілізації [11, с.448].

На сам кінець відзначимо, що творцям культури випало жити й працювати у певній системі суспільних координат, формуватися в умовах особливої духовної атмосфери того часу. Вони були змушені розгортати мистецьку діяльність здебільшого не в конфлікті з тодішніми ідейними переконаннями і мистецькими уподобаннями. Завершилась війна, але

українське мистецтво у всіх його видах і жанрах, митці різних поколінь на десятиріччя залишились пов’язані з її сюжетами .

Отже, відновлення освітнього й культурного життя України відбувалося вкрай важко і неоднозначно. Наслідки цього процесу були б значно вагомішими, якби на перешкоді не стали ідеологічні постулати, насильно принесені в національну науку і освіту українського народу. В результаті формувалися покоління денаціоналізовані, поширювався кон'юнктурний підхід в гуманітарних науках, витіснялася система національної освіти. Вся українська культура нищилась як культура національна і формувалася як культура класова [27, с.122].

Розділ 5.Педагогічна складова

5.1.Методологічні рекомендації при викладанні уроку

Вивчення теми «Побут і дозвілля селянства в повоєнні роки» у шкільному курсі історії України має особливе педагогічне значення, оскільки дозволяє не лише розкрити соціально-економічні процеси післявоєнної доби, а й сформувати в учнів розуміння історії як простору людських доль, індивідуального досвіду та багатомірних змін повсякденного життя. Ця тема відкриває можливість відійти від суто політичних чи економічних характеристик радянського періоду, показавши історію «знизу» — через призму побутових практик, життєвих стратегій, традиційних і нових форм дозвілля, трансформації родинних відносин та культурних стереотипів. Робота над нею повинна бути спрямована на досягнення кількох методичних цілей: поглиблення знань про соціальну історію XX століття, розвиток критичного мислення, уміння працювати з різними видами історичних джерел, формування уявлення про історичне середовище та контекст епохи.

Починаючи роботу над темою, учителю важливо забезпечити учням чітке розуміння загального історичного тла. Слід нагадати про масштаби руйнувань, яких зазнали українські землі під час Другої світової війни, про демографічні втрати, економічні проблеми, нестачу техніки, відсутність достатніх продовольчих запасів, обмеженість ресурсів та різке погіршення умов життя більшості населення. Увага учнів має бути спрямована на усвідомлення того, що повоєнний період — це не лише час офіційно проголошеної «перемоги та відбудови», а передусім час глибокої соціальної кризи, у якій формувався специфічний спосіб життя і побут людей. Учитель може вдатися до використання коротких фрагментів спогадів селян, статистичних даних про житловий фонд, забезпечення продуктами, рівень медичної допомоги, а також фотографій з архівів, які особливо ефективно впливають на емоційне сприйняття теми.

Подаючи матеріал про умови повсякденного життя селянства, важливо пояснювати особливості житлового питання. Невеликі селянські хати, часто

напівзруйновані війною, старі господарські будівлі, відсутність базових комунальних умов, примітивність опалення та водопостачання — усе це повинно бути подано не як окремий перелік фактів, а як цілісний спосіб існування. Учитель може звернути увагу учнів на роль домашнього господарства, багатодітності, співіснування кількох поколінь під одним дахом, використання традиційних засобів побуту (жорна, піч, ручна праця) та повільне проникнення модернізаційних тенденцій у сільське середовище.

Значну методичну роль відіграє залучення учнів до аналізу джерел, через які вони можуть побачити особливості харчування селянства. На основі документів про податкову політику, натуральні поставки, хронічний дефіцит та сезонність продуктів учні зможуть зрозуміти, наскільки складним було забезпечення родини продовольством. Важливо звернути увагу на те, що харчування селян часто було одноманітним, базувалося на власному виробництві, а багато страв з’являлися на столі лише у святкові дні. Такий підхід формує у школярів вміння співставляти історичні відомості з елементами сучасного життя та критично оцінювати умовні твердження про «заможне радянське село».

Окреме місце в методичних рекомендаціях займає характеристика праці селян. Урок повинен відобразити, що праця у колгоспі була надзвичайно виснажливою, регламентованою, слабо оплачуваною та підпорядкованою жорсткій системі контролю. Учитель може запропонувати учням проаналізувати фрагменти з постанов, звітів колгоспів чи газетних публікацій, щоб показати, як офіційний дискурс про «трудові успіхи» контрастував із реальними складнощами сільського життя. Важливо підкреслити, що праця визначала ритм повсякденності й безпосередньо впливала на формат та доступність дозвілля.

Розглядаючи тему дозвілля селянства, учителю варто орієнтувати учнів на розуміння його подвійної природи: офіційної та неофіційної. Традиційні форми відпочинку — святкові обряди, родинні зібрання, вечорниці, співи, народні ігри — не зникли, але поступово витіснялися державними

культурними установами: клубами, бібліотеками, червоними кутками, кіноустановками. Учитель може підкреслити, що в багатьох селах клуби були основним місцем соціалізації молоді, хоча їхнє наповнення визначалося офіційною ідеологією: лекції про «досягнення соціалізму», перегляд кінофільмів пропагандистського характеру, святкування державних дат. Залучення учнів до порівняння фото чи документів про сільські клуби дозволить сформувати уявлення про суперечливий характер радянської культурної політики.

Ефективним методичним прийомом є створення ситуації «історичного занурення». Учитель може запропонувати учням скласти щоденник умовного підлітка чи селянської родини 1946–1955 рр., спираючись на отримані знання. Такий вид роботи стимулює розвиток емпатії, уміння реконструювати історичну реальність та критично переосмислювати інформацію з підручника. Учні можуть описати, як герой готував їжу, працював у полі, організовував дозвілля, взаємодіяв із владою, святкував релігійні чи державні свята. Подібна вправа відповідає компетентнісному підходу Нової української школи та розвиває навички творчого й аналітичного мислення.

Під час розгляду змін у сільському побуті в 1950–1980-х роках учитель може звернути увагу учнів на поступове проникнення елементів урбанізації: поява телевізорів, радіоприймачів, велосипедів, нових видів одягу, побутових приладів, розширення асортименту магазинів. Доцільно обговорити, як ці новації впливали на повсякденні практики, взаємодію між поколіннями, гендерні ролі та культуру відпочинку. Робота з історичними фотографіями може стати прикладом порівняльного аналізу: учні можуть співставити інтер’єр типової селянської хати 1940-х та 1970-х років, з’ясувати, які деталі свідчать про модернізацію та які елементи традиційності залишалися незмінними.

Закріплення теми може передбачати проведення дискусії, яка дозволить виявити глибину засвоєння матеріалу. Учитель може

запропонувати учням міркувати над питаннями: що визначало рівень добробуту селянської родини? чому радянська влада прагнула контролювати не лише працю селян, а й їхнє дозвілля? чи були можливими альтернативні форми культурного життя? як повсякденність змінювалася під впливом політики, технічного прогресу та традицій? Подібні завдання вчать учнів формувати аргументовані судження, застосовувати історичні знання для аналізу соціальних явищ і краще розуміти складний характер повоєнного періоду.

Завершуючи роботу над темою, важливо підкреслити її виховний аспект. Вивчення повсякденного життя селянства дає змогу учням відчути зв’язок між історією та власною родинною пам’яттю, звернути увагу на побутові умови життя старших поколінь, оцінити їхню працю, витривалість та здатність до адаптації в непростих обставинах. Робота над темою сприяє формуванню національної свідомості, поваги до історії своєї держави та критичного, але відповідального ставлення до минулого.

Таким чином, методичні рекомендації щодо вивчення теми «Побут і дозвілля селянства в повоєнні роки» передбачають поєднання пояснювального викладу, аналітичної роботи з джерелами, інтерактивних форм навчання, історичного моделювання та дискусійної діяльності. Такий комплексний підхід дозволяє учням не лише засвоїти фактичний матеріал, а й глибше зрозуміти складність соціальних процесів повоєнної доби, розвинути академічні та життєві компетентності й сформувати цілісне бачення повсякденного життя українського села у другій половині XX століття.

5.2.План-проспект уроку для учнів 11 класу на уроці історії України

ПЛАН-ПРОСПЕКТ УРОКУ

Тема уроку:

Побут і дозвілля селянства в повоєнні роки (1944–1954-ті рр.)

Клас:

11

Тип уроку:

Комбінований (вивчення нового матеріалу + практичні завдання + робота з джерелами)

Мета уроку:

Навчальна:

- розкрити особливості повсякденного життя сільського населення у післявоєнні роки;
- охарактеризувати умови праці, побут, житло, харчування, одяг селян;
- визначити форми дозвілля, традиційні та нові культурні практики;
- показати вплив політичних, економічних і соціальних чинників на рівень життя сільського населення.

Розвивальна:

- формувати вміння аналізувати історичні джерела (спогади, статистичні дані, фото, публікації преси);
- розвивати критичне мислення, навички аргументації;
- удосконалювати навички роботи з інформацією різного типу: текстовою, візуальною, цифровою.

Виховна:

- виховувати повагу до праці попередніх поколінь;
- формувати історичну пам’ять та розуміння складності відбудови країни;
- сприяти усвідомленню значення культури та традицій у житті українського села.

Обладнання:

- презентація (фото довоєнного та повоєнного побуту, хат, інтер’єрів, робочих сцен);
- уривки зі спогадів селян;
- фрагменти статей із повоєнної преси;
- карта України 1945–1950-х рр.;
- робочі картки для груп;
- мультимедійний проєктор.

ХІД УРОКУ

1. Організаційний момент (1–2 хв.)

Привітання, перевірка присутніх. Налаштування учнів на роботу.

2. Актуалізація опорних знань (5 хв.)

Учитель пропонує питання:

- Які наслідки Другої світової війни ви пам’ятаєте?
- Чому відбудова села була складніша, ніж міста?
- Що, на вашу думку, найбільше впливає на рівень життя людей?

Коротке обговорення, перехід до теми уроку.

3. Мотивація навчальної діяльності (3–4 хв.)

Показ фото:

- зруйновані колгоспні двори;
- тимчасові землянки, у яких проживали сім’ї;
- черги за продуктами;
- традиційні свята, вечорниці, співи.

Учитель:
«Після війни мільйони селян повернулися у вщент зруйновані села. Але навіть у складних умовах люди зберегли культуру, традиції, прагнення до відновлення нормального життя. Сьогодні ми з’ясуємо, яким було повоєнне українське село — не в підручнику, а через реальні факти, свідчення та історичні джерела».

4. Вивчення нового матеріалу (25–30 хв.)

4.1. Загальна характеристика повоєнного періоду (2–3 хв.)

- демографічні втрати;
- руйнування житла та інфраструктури;
- карткова система та голод 1946–1947 рр.;
- політика держави щодо колгоспів та селян.

4.2. Житлові умови селян (5 хв.)

Ключові положення:

- поширення тимчасових жител: землянки, хати-саманки;

- поступове відновлення традиційного житла;
- дефіцит будматеріалів;
- збереження старих елементів побуту (глиняна підлога, піч, мінімум меблів).

Робота з джерелом:
Читається короткий уривок зі спогадів. Учні відповідають:

- Чи можна вважати такі умови гідними?
- Що було головною проблемою?

4.3. Харчування та повсякденний побут (5 хв.)

Основні характеристики:

- хронічний брак продуктів у перші роки;
- переважання страв із картоплі, буряку, круп;
- самозабезпечення через городи;
- натуральний обмін між селянами та міськими жителями.

Міні-дискусія:
«Чи можна вижити, коли більшість продуктів необхідно добувати самому?»

4.4. Одяг та господарські знаряддя (3–4 хв.)

- використання довоєнного одягу;
- поширення «латаного» та саморобного одягу;
- інвентар: сохи, борони, мотики;
- повільна механізація.

4.5. Умови праці та соціальне становище (5 хв.)

- жорсткі норми трудоднів;
- відсутність оплати праці продуктами чи грошима;
- посилення податків;
- низький рівень прав селян;
- репресивний контроль.

4.6. Дозвілля та культурне життя (5–6 хв.)

Традиційні форми дозвілля:

- вечорниці, співи, танці;
- ярмарки, хліборобські свята;
- релігійні свята (часто напівлегально).

Нові форми:

- клуби, будинки культури;
- кінофільми, лекції;
- бібліотечні читальні;
- спортивні заходи, аматорські гуртки.

Робота з фото/відеофрагментом:
Учні визначають, які види дозвілля характерні для відбудовного періоду.

4.7. Узагальнення: суперечності повоєнного побуту

- з одного боку — тяжкі умови, нестача всього;
- з іншого — згуртованість громади, працьовитість, збереження культури;
- формування основ модернізації села в 1950-х рр.

5. Практична частина (10–12 хв.)

Групова робота (2–3 групи)

Завдання для груп:

1. Група «Побут»:
   проаналізувати фрагмент зі спогадів та скласти «портрет» типового житла 1945–1950-х рр.
2. Група «Праця»:
   опрацювати статистику трудоднів та визначити умови роботи селян.
3. Група «Дозвілля»:
   за фото й текстами визначити, які форми дозвілля збереглися, а які з’явилися.

Презентація результатів групами (по 1 хв.).

6. Підбиття підсумків уроку (3–4 хв.)

Обговорення питань:

- Що найбільше вразило?
- Чи можна сказати, що селяни мешкали у нелюдських умовах?

- Чому, попри труднощі, люди зберегли традиції?

Учитель формує загальний висновок.

7. Домашнє завдання (на вибір учнів):

Обов’язкове:

- скласти коротке есе (1–1,5 сторінки) «Яким я уявляю життя моєї родини в селі у повоєнні роки?»

Творче (за бажанням):

- створити інфографіку «Побут і дозвілля селян 1945–1950-х рр.»;
- записати інтерв’ю з родичами старшого віку про їхній побут у дитинстві.

8. Методичний коментар для вчителя

- Урок добре підкреслює міжпредметні зв’язки з культурологією, літературою та громадянською освітою.
- Важливо акцентувати увагу не лише на труднощах, а й на здатності людей виживати, відновлювати життя, створювати культуру навіть у складних умовах.
- Бажано використовувати локальні матеріали (історія конкретного села чи району), якщо вони є.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу всебічно охопити соціально-побутову й культурну сферу життя українського селянства у 1944–1954 рр., окреслити рівень наукової розробки проблеми, визначити особливості житлово-побутового забезпечення в умовах повоєнної відбудови, дослідити політику радянської влади щодо організації дозвілля та контроль над приватною сферою життя сільського населення, а також з’ясувати еволюцію традиційних і появу нових форм селянського дозвілля. Додатково у межах роботи сформовано методичний інструментарій для викладання цієї теми у старшій школі, що забезпечує практичну цінність дослідження.

Аналіз історіографії свідчить, що проблема повоєнного побуту та дозвілля селянства розроблена нерівномірно. Українська та зарубіжна історіографія нагромадила значну джерельну базу щодо відбудовчих процесів, соціального становища сільського населення, політики радянізації, культурної політики та ідеологічного контролю. Однак саме аспекти повсякденності, приватного життя та відтворення дозвілля селянського населення досі залишаються фрагментарно висвітленими.

Дослідники радянського часу здебільшого представляли офіційну модель життя села, уникаючи критики. Історики пострадянського періоду почали комплексніше аналізувати соціально-побутові реалії, акцентуючи на проблемах депопуляції, бідності, гострому дефіциті товарів, хронічній нестачі житла та збереженні традиційних практик. В останні десятиліття сформувався напрям мікроісторії та історії повсякденності, який дозволяє розглядати село як складну соціальну систему зі своїми правилами, локальними традиціями та неформальними моделями поведінки.

Разом із тим, спеціальних праць, присвячених саме повоєнному побуту й дозвіллю селян Поділля або ширше – Української РСР – небагато. Окремі аспекти висвітлені у працях з історії радянської культурної політики, історії колективізації, демографічних процесів, етнографічних описах. Це дає

підстави стверджувати, що проблема потребує подальшого комплексного міждисциплінарного вивчення: із залученням соціальної історії, антропології, психології, демографії та культурології.

Встановлено, що житлові умови після Другої світової війни були одними з найскладніших у ХХ ст. Масштабні руйнування осель, нестача будівельних матеріалів і робочої сили, мізерні можливості колгоспів та індивідуальних господарств призводили до багаторічного проживання в землянках, напівзруйнованих хатах, перегнаних господарських приміщеннях. Побутове облаштування більшості селянських родин залишалося надзвичайно скромним: мінімальна кількість меблів, саморобні речі, відсутність побутової техніки, недоступність якісного одягу і взуття.

Постійні трудові мобілізації, податковий тиск, низькі колгоспні трудодні та обмеження індивідуального сектора посилювали матеріальну скруту. Продовольчий дефіцит 1946–1947 рр. ще більше загострив проблему, призвівши до голоду. Лише з початку 1950-х рр., з упровадженням механізації, зміцненням колгоспів і частковим підвищенням оплати праці, ситуація почала поступово поліпшуватися. Однак навіть у середині 1950-х село суттєво відставало від міста за рівнем благоустрою, споживання та умов праці.

Установлено, що культурна політика СРСР у повоєнні роки була спрямована не лише на розширення культурного простору, а й на посилення ідеологічного контролю над сільським населенням. Клуби, хати-читальні, бібліотеки та будинки культури відновлювалися швидкими темпами, однак їх діяльність була строго регламентована партійними органами. Основними формами роботи ставали лекції, читання політичної інформації, колективні перегляди фільмів, святкові демонстрації, хорові колективи, лекторії Товариства з поширення політичних і наукових знань.

Радянська влада прагнула формувати «культурного, політично зрілого колгоспника», що передбачало контроль за його колом спілкування, формами відпочинку та навіть сімейним життям. Традиційні обряди толерувалися

лише в «очищеному» вигляді або взагалі витіснялися як «пережитки». Особлива увага приділялась молоді: створювалися комсомольські осередки, гуртки художньої самодіяльності, спортивні секції. Проте офіціоз культурної політики часто вступав у протиріччя з реальними потребами селян, у яких не було ані часу, ані сил на участь у «зразкових» формах дозвілля.

Аналіз показав, що дозвілля селян у 1944–1954 рр. було дуалістичним: з одного боку — традиційним, домашнім, з іншого — підпорядкованим новим радянським нормам. У побуті зберігалися домашні посиденьки, вечорниці, співи, обрядові свята, сімейні зібрання, взаємодопомога в роботі. Молодь неофіційно підтримувала формати народної культури – танці на подвір’ях, вечірні ігри, спільні співи, походи до лісу чи на ярмарок.

Паралельно влада нав’язувала нові форми дозвілля: кіноперегляди, лекції, виступи агітбригад, участь у масових святах. Однак у багатьох селах вони залишалися формальними, проводилися без врахування інтересів населення та часто сприймалися як частина трудової повинності. Незважаючи на це, на межі 1940-х — 1950-х років саме масова культура почала поступово проникати у селянське середовище, формуючи нові смаки, поведінкові моделі та стандарти спілкування.

У межах роботи розроблено план-проспект уроку для учнів 11-го класу та окреслено методичні рекомендації, що підвищують ефективність вивчення теми. Така робота має не лише освітній, а й виховний потенціал: сприяє формуванню історичної емпатії, навичок інтерпретації джерел, критичного мислення, уміння співвідносити минуле і сучасність. Вивчення повсякденного життя селянина дозволяє підтримувати міжпредметні зв’язки (етнологія, література, культурологія), формує цілісне сприйняття повоєнної доби й допомагає учням усвідомити складність відбудовчих процесів.

Сформований методичний матеріал може бути використаний для проведення уроків різних типів: комбінованих, інтегрованих, проблемних, уроків-проєктів, а також для підготовки учнів до ЗНО/НМТ за темами

«Україна в післявоєнний період», «Соціальна історія радянського суспільства», «Культура УРСР».

Дослідження засвідчило, що повоєнне село було складним простором взаємодії традицій, виживання, соціальної мобілізації та ідеологічного тиску. Побутові умови характеризувалися крайньою бідністю, але підтримували традиційний уклад життя. Дозвілля мало подвійний характер — приватний і офіційний — що відображало суперечливу природу радянської модернізації. Політика влади прагнула формувати «нову людину», але в реальності не могла повністю витіснити укорінені форми народної культури.

Наукова розробка проблеми на сьогодні створює фундамент, але залишає широкі можливості для подальших студій, особливо у сфері мікроісторії, локальних досліджень та аналізу повсякденних практик. Створений методичний апарат також підтверджує актуальність теми для сучасної шкільної історичної освіти та її потенціал у формуванні критичного і гуманітарного мислення старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1976.
2. Радянська Буковина 1946–1970: Документи і матеріали. Ужгород: Карпати, 1980.
3. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1980.

ЛІТЕРАТУРА

4. Акунін О. С. Вплив репресивної політики держави на свідомість українського селянства в 20-50-ті роки XX ст. // О. С. Акунін / Гуманітарно-економічні дослідження. - Т. 3. - Миколаїв. Одеса: ТОВ Від, 2006. С. 38-41.
5. Бабенко Л.Л. Лекція «Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії 20–30-их рр. XX ст.» URL: https://uamoderna.com/md/babenko-atheism
6. Бакуменко П.І. З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943– 1970 рр.) / П І. Бакуменко: Політвидав України. Київ, 1972. с.235.
7. Баран В. Україна : новітня історія (1945 – 1991). Київ : Інститут українознавства НАНУ. 2003. 670 с.
8. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). Серія «Україна крізь віки». Т. 13 / В.К. Баран, В.М. Даниленко К.: Альтернативи, 1999. 304 с.
9. Баран, В.К. Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.): Видавничий дім «Альтернативи», Київ. 1999. 304 с.
10. Бойко О.Д. Історія України. Посібник: Видавничий центр «Академія». Київ, 2002.656 с.

11. Бокань, Володимир Андрійович. Історія культури України: навч. посібник / В. Бокань, Л. Польовий; МАУП. – 3-тє вид., стереотип. МАУП.Київ, 2002.с.254.
12. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х- на початку 1950-х рр. / Бондарчук П.М. // Український історичний журнал. № 2,2010. с. 137-163.
13. Буряк С. А. Вища історична педагогічна освіта в УРСР (1945-1956 рр.) / С. А. Буряк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 40. 2014. с.180-184.
14. Бушина М. І., Гуржій О. І. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т.– ЧДТУ, Черкаси, 2016. 644 с.
15. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс: монографія НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж: Світогляд, Київ. 2005. с.741.
16. Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. І.М. Волков // Український історичний журнал.1993.№7-8.
17. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 104, т. 1, Чернігів. 2012. с. 67–72.
18. Гавур В.А. Повсякдення західноукраїнського селянина у повоєнні роки (1945 1954 рр.). Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка.2016.15 арк.
19. Ганич, І. О. Відбудова загальної освіти в Україні у перші повоєнні роки (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) : магістер.

робота / І. О. Ганич; науковий керівник В. І. Абакумова: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, Суми, 2020. с.62.

20. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Дніпро, 1993 .447с.
21. Гулай В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-і роки XX ст.). Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002. с.194.
22. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953рр.)В.Даниленко Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : зб. статей.Вип.9.Київ.2005. С.3-16.
23. Даниленко В.М, Смольніцька М.К. Історія України: рівень стандарту: підруч. Для 11-го кл. закл. заг. сер. освіти: Генеза, Київ, 2019.224 с.
24. Даниленко В.М. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х —середина 1950-х рр.): Колективна монографія Ч 3. Інститут історії України НАН України, Київ, 2010. 336 с.
25. Романюк І.М.Джерельна база дослідження соціально-економічних та культурних процесів українському селі (1950-1960-ті роки).Іван Романюк. Україна XX ст.: культура. Ідеологія, політика: зб. статей/за ред.В.М.: Даниленко. Київ: Інститут історії України,вип.14.205-220 с. думка, 1979.С.52.
26. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2-х тт. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
27. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01- історія України. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Київ, 2006. с.
28. Ісайкіна О.Д. Побут міського населення в повоєнний період (1945-1955). Переяслав-Хмельницький, с.181-183.

29. Історія селянства України : в 2т./ за ред. С. В. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка,2006.Т.2.653 с.
30. Історія селянства Української РСР : у 2 т..Київ:1967,
31. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / Авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко, В. Б. Євтух, Г. В. Касьянов, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Р. Г. Симоненко, Ю. І. Шаповал; Під ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – Т. 2. – К.: Вид-во "Україна", 1996. – 494 с.
32. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1 : Українська РСР в період зміцнення соціалізму 1945 – 1950-ті роки. Київ: Наук. думка, 1979.390 с.
33. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1:
34. Каюк А.О. Література і мистецтво України (кінець 40-х- початок 50-х ХХ ст.). Вісник Черкаського університету № 19 (312), 2014. с.118-122.
35. Каюк А.О. Наука і освіта України в повоєнний період (1944–1956 рр.) / А. О. Каюк // Гуржіївські історичні читання. Вип. 7. 2014. с. 145-147.
36. Киридон А.М. Держава-Церква-суспільство: інверсна трансформація в Україні: монографія. Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне,2011. с.216.
37. Кислинська С.А Відбудова промисловості Підвня України в період повоєнної п'ятирічки /С.А Кислинська / Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Вип. 3.37, Миколаїв, 2014.с 86-89.
38. Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства(1945-1955): Український історичний журнал № 4 (349), Наукова думка. Київ,1990. с.80-87.
39. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945– 2000 рр.). К., 2003. 250 с.

40. Коляструк, О. А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944-1947). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 20, 2012. с. 131-136.
41. Комарніцький О. Б.Аграрна історія України: навч. -метод. посіб. для студ. іст. ф-тів. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Видавництво «Рута», 2019. 174 с.
42. Кузьменко В.М. Повсякденне життя сільських жителів УРСР в другій половині 1940-х – 1960-х роках за матеріалами Чернігівської області: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2017. 265 с.
43. Культурне життя періоду Другої світової війни та післявоєнної відбудови. URL:https://pidru4niki.com/12701012/istoriya/kulturne_zhittya_periodu_drugoyi_svitovoyi_viyni_pislyavoyennoyi_vidbudovi (дата звернення: 28.11.2021).
44. Кульчицький С.В., Лебедєва Ю.Г. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл: рівень стандарту, академічний рівень: Генеза, Київ, 2011. 304 с.
45. Лисак В.Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської радянської дійсності 1950-х-початку 1960-х рр.ХХст.: автореф.дис. … д-ра іст.наук: 07.00.02/В.Ф.Лисак; Донец. Нац.. ун-т. Донецьк. 2013.38 с.
46. Маринченко Г.М., Ревенко В.В. Стан шкільної освіти України в повоєнні роки: проблеми та шляхи вирішення (за матеріалами південних областей України). Миколаїв, 2018. с.112-115.
47. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні / Меркатун І. П. // Український історичний журнал. № 10,1991. с. 70-76.

48. Мицик Ю. А., О. Г. Бажан, В. С. Власов. Історія України. Навчальний посібник: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» Київ, 2008. 384 с.
49. Мічуда В. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945-1955 рр.). Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. 2005. Вип. 9 с.354-359
50. Мічуда В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946-1950). Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. 2005. Вип. 8. С. 213–217.
51. Мічуда В.В. Радянська система освіти в повоєнний період (1940-1950 роки). Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав- Хмельницький, 2016. с.267-271.
52. Нарис історії України XX століття / за заг. ред акад. В.А. Смолія. – Київ: 2002 .С.195.
53. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: соціально-економічне становище. Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. 685 с.
54. Перехрест О.Г. українське село в 1941-1945. економічне та соціальне становище О.Г. Перехрест: Черкаси, 2011.668 с.
55. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945- 1953) автореф. дис. … кан. іст. наук 07.00.01. історія України. В.В. Мічуда : Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г.Сковороди. 2009. 20с.
56. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії друга половина 1940-х-середина 1950-х рр.: колективна монографія /відп.ред. В.М. Даниленко: у 3-х ч. Київ: 2010.Ч.3.336 с.
57. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії друга половина 1940-х-середина 1950-х рр.: колективна монографія / відп. ред. В.М. Даниленко: у 3-х ч.Київ: 2010.Ч. 1-2.351 с.
58. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х

середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко: у 3-х ч. К., 2010. Ч. 3. 336 с.

59. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). — Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010 .351 с.
60. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії друга половина 1940-х-середина 1950-х рр./ Відп. ред. В.М.Даниленко. Київ: інститут історії України НАН України,2012.351 с.
61. Присяжнюк Ю.П. Повсякденне життя населення України після гітлерівської окупації. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2015. № 9 (342). С. 70–75.
62. Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950 – 1960 роки. Іван Романюк, Петро Яценюк України XX ст.: культура. Ідеологія, політика: зб. статей/за ред.В.М.: Даниленко. Київ : Інститут історіЇ України,вип.7.457-465 с.
63. Радомський С.В. В боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів/ С.В. Радомський. Киев: 1953.94 с.
64. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр.. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.
65. Рибак І.В. Стан соціально побутової сфери українського повоєного села (1946-1955рр)\\ Український історичний журнал. 1994.-№1.С.61-72.
66. Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955 рр.). Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 61–72.
67. Розвиток сільського господарства УРСР за 30 років Радянської влади. Киев 1947
68. Романюк І.М, Зінько Ю.А. Ставлення держави до церкви на селі в 50 – середині 60-х рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. с. 261-275.

69. Романюк І.М. Українське село у 50-ті-першій половині 60-х рр. XX ст.. Вінниця: Книга-Вега. 2005. 256 с.
70. Священко З. В, Хоменко В.Р. Основні напрями селянознавчих студій повоєнного життя українського села (40-50-ті рр. XX ст.) у працях представників Київської школи істориків-аграрників. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2019. Вип. 149 (10). Ч. 1. Історичні науки. С. 173–177.
71. Сеньків М. Повсякденне життя західноукраїнського селянства (1944 – 1952 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 24. 2014. с. 337-348.Сніжко І. А. Історія української культури 1940-1990 рр.: Конспект лекції: УкрДУЗТ, Харків, 2019. с 40.
72. Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України [рівень стандарту]: підручник для 11 кл., закл., загальн., серед. освіти. Навчальна книга: Богдан, Тернопіль, 2019. с. 240.
73. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943-1950рр.) автореф.дис. … канд. іст. наук 07.00.01. історія України. Т.В. Терещенко Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького.Черкаси 2007.20с.
74. Струкевич О.К., Романюк І.М., Дровозюк С.І. Історія України: підр. для 11-х класів (рів. станд., академічн. рівень): Грамота. Київ, 2011. 318с.
75. Татарінов І. Рівень життя працівників важкої промисловості України у 1944 1956 рр. Український історичний збірник. Вип. 13, ч. 2. 2010. с. 19-28 Українська РСР в період зміцнення соціалізму 1945–1950-ті роки. Київ.: Наук.
76. Терещенко Т.В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943-1950 рр. (на матеріалах Центральної України). Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 26. С. 353–366.

77. Тригуб П.М. Актуальні проблеми розвитку південноукраїнського села у перше післявоєнне десятиріччя 1946-1955 // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії,
78. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946-1955) Литвин В.М. Відп.ред. В.А.Смолій. Київ: Лі-Терра.2004.240 с.
79. Українське село у 50-ті- першій половині 60-х рр. ХХ ст. І.М. Романюк / Ред. В.М.Даниленко; Нац. Пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 255с.
80. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна Ю. Шаповал // УІЖ.1992. № 9. С.
81. Шевченко Л. А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40—50-х рр. Шевченко Л. А. // Український історичний журнал. № 7. 1992. с. 39-48.
82. Якобчук Н. Українське суспільство у повоєнний період (1945-1953 рр.): соціальний вимір і повсякденність. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-99-112.pdf
83. Якобчук Н.О. Українське суспільство у повоєнний період(1945-1953): соціальий вимір та повсякденність. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 2 (24) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. с. 99-112.
84. Янковська О. Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945 – 1953 рр.). «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький: ДВЗН «Переяслав Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2010. с. 176-178.